

**И. АРАБАЕВ атындагы
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.19.594 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК 811.111:811.512.154 (043.3)

АЛИШОВА МАХАБАТ КУЛТАЕВНА

**АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕ ДҮЙНӨНҮН ТИЛДИК
СҮРӨТҮН САЛЫШТЫРЫП ИЗИЛДӨӨ (КӨРКӨМ,
СТИЛИСТИКАЛЫК ТИЛДИК КАРАЖАТТАРДЫН НЕГИЗИНДЕ)**

10.02.20 – тектештирме - тарыхый, типологиялык жана
салыштырма тил илими

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациясынын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2021

Диссертациялык иш К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин англис тили кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи: **Караева Зина**, филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргызстан эл аралык университетинин Лингвистика жана чөлкөм таануу факультетинин филология кафедрасынын башчысы

Расмий оппоненттер: **Найманова Чолпон Капаровна**, филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин Батыш тилдер бөлүмүнүн башчысы

Кадырова Шарийпа, филология илимдеринин доктору, профессор, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Манастаануу жана лингвистика институтунун англис тилинин теориясы, технологиясы жана практикасы кафедрасынын профессору

Абдувалиев Ибраим, филология илимдеринин доктору, профессор, Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын профессору

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин Дүйнөлүк тилдер жана маданият факультетинин роман-герман филологиясы кафедрасы. Дареги: 723500, Ош шаары, Ленин к., 331.

Диссертациялык иш 2021-жылдын 21-майында саат 10:00дө И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.19.594 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720026, Бишкек ш., И. Раззаков көчөсү, 51А.

Диссертациялык иш менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., И. Раззаков, көчөсү, 51А) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720044, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) илимий китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин расмий сайтынан (www.arabaev.kg) таанышууга болот.

Автореферат 2021-жылдын 21-апрелинде жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
ф.и.к., доцент

С. К. Каратаева

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Азыркы ааламдашуу доорунда жалпы адамзатты өзүнүн маданияты, менталитети, тарыхы жана тили жок элестетүүгө мүмкүн эмес. Адам баласынын тышкы дүйнө менен карым-катышынын натыйжасында бул дүйнөнүн жана курчап турган чындыктын ар кандай жактары жөнүндөгү түшүнүктөрү жана дүйнөнүн көп кырдуу моделдери калыптанып, башкача айтканда, дүйнөнүн сүрөтү пайда болот.

“Дүйнөнүн сүрөтү” деген терминди ХХ кылымдын башында физик-окумуштуу Г.Герц дүйнөнүн физикалык сүрөтүнө карата биринчи жолу колдонгон. Бул терминдин маңызын нерсенин ички образдарынын жыйындысы тууралуу маалымат түзөт.

Азыркы мезгилде тил жөнүндөгү изилдөөлөр тигил же бул этностун маданияты менен тыгыз байланышта жүргүзүлөт. Ал өзүнө *дүйнөнүн тилдик сүрөтү, улуттук дүйнө сүрөтү, лексема жана концепт* сыяктуу түшүнүктөрдү камтыйт.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү адамдын дүйнө таанымындагы онтологиялык жана логикалык-түшүнүктүк негиздери менен шартталган дүйнөнүн универсалдуу моделин пайда кылат. Ошону менен бирге, ар бир этномаданияттык жамаат бул дүйнө моделин белгилүү бир улуттук тилдин чегинде реалдуу турмуштагы фактыларды өзүнүн маданий-тархый салттарына, нормаларына, ишенимине жана жашоо образына ылайык чагылдыруу аркылуу жаратат.

Демек, *дүйнөнүн тилдик сүрөтү* (ДТС) – адам аң-сезиминде дүйнө жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн тарыхый жактан калыптанган жыйындысынын, курчап турган чындыкты концептуалдаштыруу ыкмасынын тил аркылуу чагылдырылышы [Попова, Стернин 2002:14-15].

Азыркы тил илиминде дүйнөнүн тилдик сүрөтү эки өңүттөн каралып жүрөт. Биринчи өңүттө дүйнөнүн тилдик сүрөтү аң-сезим менен чындыктын карым-катышынын контекстинде каралса, экинчи көз карашка ылайык, тил менен маданияттын ажырагыс биримдигине байланыштуу изилдөөгө алынат.

Эпикалык чыгармаларды атайын изилдөө методикасы жок деген көз караштар айтылып келгени менен, аларды эмпирикалык деңгээлде көптөгөн окумуштуулар изилдегени белгилүү. Ал эми бул илимий изилдөөдө алгачкылардан болуп эпостун өзүнө, анын котормосуна концептуалдык негизде изилдөө жүргүзүү колго алынып жатат. Демек, эпоско концептуалдык ыкма аркылуу лингвопоэтикалык анализ жүргүзүү жана аны комплекстүү изилдөө зарылдыгы изилдөө ишинин актуалдуулугун түздөн-түз шарттайт. Мындан сырткары концепттерге лингвопоэтикалык анализ жасоо жана эпикалык чыгарманы которууда котормо категориясына таянуу

адекваттуулукка жетүүгө өбөлгө түзөт [Карасева, 2006]. Өзгөчө образдуу тилдик каражаттарды башка маданияттын кыртышында, башка тилдик каражаттар аркылуу берүүнүн теориялык жол-жоболору жана практикалык маселелери эпостун семантика-стилистикалык каражаттарынын, поэтикалык фонологиясынын, морфологиясынын, лексика жана синтаксисинин маселелеринин контекстинде бөтөнчө актуалдуу мүнөзгө көтөрүлгөндүгүн кошумчалоого болот. Демек, ой жүгүртүүнүн жана тилдик структуранын алгачкы схемасын камтыган фольклордук чыгармалардагы дүйнөнүн тилдик сүрөтү өзүнчө илимий изилдөөнү талап кылат. Андыктан англис жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүн элдик оозеки чыгармачылыктын уникалдуу үлгүсү болгон “Манас” эпосунун түп нускасы жана анын англис тилиндеги котормосун салыштыруу аркылуу изилдөө зарылдыгы диссертациялык ишибиздин темасынын актуалдуулугун айгинелейт.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин англис тили кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө “Манас” эпосунун түп нускасы менен анын англис тилиндеги котормосунун негизинде кыргыз жана англис тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө концептуалдык талдоо жүргүзүү изилдөө ишибиздин башкы максаты катары эсептелет.

Жогоруда коюлган максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкү **милдеттер коюлду:**

1) англис жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүн түзүп турган концепттердин (тилдик каражаттардын) системаларынын ордун аныктоо;

2) тектеш эмес тилдердеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүн берүүдөгү негизги концептерди белгилөө; лингвопоэтикалык анализдин компоненттери катары тилдик каражаттардын моделдерин жана функцияларын аныктоо;

3) дүйнөнүн тилдик сүрөтүн лингвопоэтикалык методдун негизинде изилдөө; дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө англис жана кыргыз тилдеринин негизинде андагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды белгилөө, ар бир маданияттын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү; дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө концептуалдык ыкманын негизинде тилдин структуралык өзгөчөлүктөрүн, базалык концепттерин фонетика-фонологиялык, морфологиялык, морфо-лексикалык, тексттик, лингвопоэтикалык деңгээлде болорун аныктоо;

4) дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө лингвистикалык,

лингвостилистикалык, филологиялык жана семиотикалык талдоолорду концептологиялык деңгээлде иликтөө;

5) дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн өзгөчөлүгүн изилдөөдө кыргыз эпосунун каражаттарынын жана анын котормосунун базалык концептерине филологиялык анализ жасоо;

6) дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө семиотиканын ролун аныктоо жана анын котормого тийгизген таасирин көрсөтүү;

7) дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтүн берүүдө жана аны которууда экстралингвистикалык каражаттардын тийгизген таасирин иликтөө.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы. Тектеш эмес англис жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтү тил илиминде алгач ирет атайын изилдөөгө алынып жатат. Мындан тышкары «Манас» эпосунун жана анын котормосунун негизинде лингвопоэтикалык, лингвистикалык, стилистикалык, адабий жана семиотикалык талдоо жүргүзүлүп, түп нуска менен котормонун ортосундагы дал келбестиктер, котормого экстралингвистикалык релеванттуулуктардын тийгизген таасири, тектеш эмес тилдердеги эпикалык жанрды которууда эки башка тилдин табиятынын өзгөчөлүгүнүн изилдениши илимий иштин жаңылыгын түзөт.

Илимий иштин практикалык баалуулугу. Изилдөө ишинен алынган натыйжаларды, корутунду-тыянактарды тектеш жана тектеш эмес тилдерди салыштыруу боюнча практикалык сабактарда, ошондой эле фольклористика, Манас таануу сабактарын өтүүдө колдонулушу ыктымал. Мындан тышкары диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарын когнитивдик лингвистика, лингвостилистика, кеп маданияты, лингвомаданият таануу жана поэтика боюнча лекциялык курстарды өтүүдө пайдаланууга болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтү, дүйнө тааным категориялары менен тыгыз байланышта болгондуктан, алар аң-сезим, ойлом категориялары менен да тыгыз байланышта каралышы керек.

2. Тектеш эмес тилдер катары эсептелген кыргыз жана англис тилдеринде дүйнөнүн тилдик сүрөтү ар кыл болгондугуна карабастан, аларда жалпы адамзаттык дүйнө сүрөтү менен байланышкан изоморфдук, алломорфдук жана универсалдуу көрүнүштөр көп.

3. Фольклордук чыгармага лингвопоэтикалык, концептуалдык талдоо жүргүзүү аркылуу тектеш эмес тилдердеги дүйнө таанымды, атап айтканда, кыргыз жана англис тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөө зарылдыгы илимий изилдөөнүн өзөгүн түзөт.

4. «Манас» эпосуна жана анын котормосуна лингвопоэтикалык, концептуалдык талдоо жүргүзүү аркылуу кыргыз жана англис тилдериндеги

дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн концептуалдык табияты ачылат.

5. Кыргыз жана англис тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтү улуттун тарыхы, руханий маданияты жана турмуш-тиричилиги менен байланыштуу болгондуктан, анын маанисин экстралингвистикалык каражаттар аркылуу жалпылыктарды, айырмачылыктарды аныктоого болот. Эпостун концепттик негизги базасын *намыс, аял, жылкы, боз үй* концепттери түзүп турат.

6. Эпосто кыргыз элинин улуттук маданиятынын чагылдырышын кыргыз тилиндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн бир өңүтү катары кароо шарт. Андыктан эпосту изилдөөдө концептуалдык анализдин методдорун колдонуу аркылуу кыргыз элинин дүйнө таанымындагы өзгөчөлүктөр туурасында маалымат алууга болот.

7. «Манас» эпосунун түп нускасы менен анын котормосунунун контекстинде дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөө тилдик, семиотикалык каражаттарды аныктоо жолу аркылуу да ишке ашырылышы керек.

8. Котормонун илимий сынындагы эквифония, эквиметрика, эквиритмика өңдүү формалдык-эстетикалык эквиваленттүүлүктүн талаптары эпостун түп нускасы менен анын котормосунан алынган үзүндүлөрдүн ортосундагы турпаттык шайкештик деңгээлин аныктоонун негизги каражаттары катары эсептелет.

9. Семиотикалык, социалдык, прагматикалык, маданий, тарыхый, когнитивдик, топологиялык жана эстетикалык релеванттуулуктардын котормо процессине тийгизген таасирлерин комплекстүү жана терең талдоого алуу изилдөөнүн лингвопоэтикалык, стилистикалык, адабий жана семиотикалык анализдин методдорунун пайдалануу зарылдыгын шарттайт.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. “Манас” эпосунун түп нускасы менен анын англис тилиндеги котормосуна лингвопоэтикалык, лингвостилистикалык, адабий жана семиотикалык өңүттөрдөн иликтөө жүргүзүлүп, түп нуска менен котормонун ортосундагы дал келбестиктер, айырма-жалпылыктардын аныкталышы, ошондой эле котормого экстралингвистикалык релеванттуулуктардын тийгизген таасиринин конкреттүү тилдик фактылардын негизинде көрсөтүлүшү автордун жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Изилдөөнүн жыйынтык-натыйжалары боюнча республикалык, регионалдык илимий-теориялык, эл аралык илимий-теориялык жана практикалык конференцияларда жана симпозиумдарда баяндамалар жасалды.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Изилдөөнүн мазмунун чагылдырган 34 макала жарыяланып, анын ичинен Кыргызстанда РИНЦ индексине кирген басылмаларда 23 макала жана чет элдик индекстелген (РИНЦ) илимий басылмаларда 11 макала жарык көрдү.

Диссертациялык иштин түзүмү жана көлөмү. Иш киришүүдөн, беш баптан, жалпы корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү – 358 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн предмети, максаты жана милдеттери, изилдөө ыкмалары, илимий жаңылыгы, коргоого коюлуучу жоболор, иштин илимий-теориялык жана практикалык мааниси, апробацияланышы жөнүндө маалыматтар берилди.

I бап “Изилдөөнүн илимий-теориялык өбөлгөлөрү” деп аталып, анда, негизинен, дүйнөнүн тилдик сүрөтүн категоризациялаштыруу жолу аркылуу эпикалык жанрды системалуу түрдө изилдеп, анын лингвистикалык каражаттарына семантикалык анализ жасоо маселеси каралат.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү туурасында Мартин Хайдеггер: “Тил илими үчүн дүйнөнүн тилдик сүрөтүн иштеп чыгууга мезгил жетти” деген пикирин айткан. Жашоо чөйрөбүздө болуп жаткан кубулуштарды, бир улуттун дүйнөнү кабылдоо өзгөчөлүктөрү тил аркылуу чагылдырылат жана айрым бир кырдаалдарда универсалдуу, логика-психологиялык көрүнүшкө ээ болуу менен бирге тил аркылуу окурмандарга жетет. Аталган бапта когнитивдик лингвистиканын изилдөө маселелери, дүйнөнүн тилдик сүрөтү түшүнүгүнүн жаралуу жана калыптануу эволюциясы, дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн англис, кыргыз тил илимдеринде, ошондой эле анын салыштырма планда изилдениши өндүү маселелер каралган. Ал эми биринчи баптын акыркы параграфында дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн изилденишинде лингвопоэтикалык анализдин колдонулушу “Манас” эпосунун түп нускасы менен анын англис тилиндеги котормосунан алынган конкреттүү үзүндүлөр аркылуу иллюстрацияланып, жыйынтыктар чыгарылды.

Азыркы тил илиминде когнитивдик лингвистика бир катар илимий тармактар арасында илим катары өзүнүн ордун ээлеп, интердисциплинардык илим катары өнүгүүгө багыт алган. Когнитивдик лингвистиканын башкы милдети жалпы когнитивдик илимдегидей эле «акыл-эстин ишмердүүлүгү тууралуу маалымат алуу» болуп саналат [Кубрякова, 2004:13]. Бул көз караштан алып караганда, аң-сезимди изилдөөнүн өзү когнитивдик илимдин да, когнитивдик лингвистиканын да жалпы предмети катары эсептелиши керек деген бүтүм бар [Кубрякова, 2004:10]. Лингвокогнитивдик анализдин материалы – тил, ал эми мындай изилдөөнүн максаты когнитивдик лингвистиканын ар кайсы белгилүү багыттарына (мектептерине) жараша ар кандай болушу мүмкүн. Когнитивдик категориялык-терминологиялык аппаратта тилдин тереңдетилип изилденишинен баштап, белгилүү улуттук аң-сезимдин бирдиктери (концептосфера) катары концепттердин мазмунунун жана структурасынын так моделдештирилүүсүнө чейинки маселелер камтылышы

мүмкүн.

ДТСтти изилдөөнүн алгачкы этаптарында анализдин негизги объектиси катары лексика-семантикалык структуралар пайдаланылган. Бирок алгач окумуштуулар көбүнчө тилдин структуралык жагына басым жасашып, семантикалык талаалар жетиштүү деңгээлде изилденген эмес. Тилдин табиятын философиялык өңүттө түшүндүрүүгө болгон алгачкы аракеттер структуралык өңүттөгү изилдөөлөргө таянуу аркылуу жасалган. Маселен, мындай иштерге б.з. чейинки Макрбиюстун 400-жылдагы грек жана латын тилдерин салыштырып изилдөөгө алган эмгегинен тартып, Пор-Рояль грамматикасына чейинки эмгектерди киргизүүгө болот. Аталган изилдөөлөрдө семантикага азыраак көңүл бурулган. Ал эми окумуштуулар Е. И. Гулыга и Е. В. Шендельстин грамматика лексикалык талаасында, Отто Есперсон менен И. И. Мещаниновдун түшүнүк - категориясында, А. В. Бондарконун функционалдык-семантикалык категориясында, А. В. Аракин менен Дж. Бурановдун типологиялык категорияларында тилдик кубулуштардын структуралык өзгөчөлүктөрүнө көбүрөөк көңүл бурулу менен тилдин семантикалык талаасы изилдөөлөрдүн негизги объектиси болгон эмес [Гулыга, 1986].

Тилди структура катары изилдөө кийинчерээк гана колго алынып, атап айтканда, И. Л. Вайсгербер тарабынан XX кылымдын 30-жылдарында чыйыр салынган. Анын теориясы В. фон Гумбольдтун идеясына негизделип, сөздөрдү которууга башка тилдин системасы менен кайра түзүүсүз болбойт деген эрежеге байланышкан. Алгач дүйнөнүн баё сүрөтү (наивная картина мира) изилдөөгө алынып, андан соң ДТС изилдөөнүн толук кандуу объектисине айланган.

Ошентип, дүйнөнүн тилдик сүрөтү азыркы тил илиминде үч негизги багытта изилденип жатат. Биринчи багытта, негизинен, тилдин лексикасын семантикалык жактан системалуу талдоого алуу жана ошол тилде чагылдырылган түшүнүктөрдүн жалпы системасын кайрадан түзүү ишке ашырылышы керек. Демек, “дүйнөнүн тилдик сүрөтү” өзүнө тилдин концептуалдык мазмунун камтып турат. Изилдөөнүн бул багытында “дүйнөнүн тилдик сүрөтү” деген терминге “дүйнөнүн тилдик модели” деген термин синоним катары колдонулат. Аталган багытта Ю. Д. Апресян (1988), Н. Д. Арутюнова (1999), В. А. Маслова (2008; 2016) сыяктуу окумуштуулар изилдөө жүргүзүшкөн. Алсак, В. А. Маслова дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө “таанып билүүдө дайыма чогуу жүргөн өзгөчө системадагы билим” деген аныктама берет [Маслова, 2016:21].

Экинчи багытта бир тилдеги концепттердин лингвистикалык өзгөчөлүгү алардын маданияттарынын негизинде изилдөөгө алынат. Мында бир маданияттагы негизги концепттерге гана басым жасалбастан, башка тилге которулбай турган сөздөр да каралат. Мындай изилдөөлөрдү

А. Вежбицкая (2001), В. В. Колесов (2016), М. В. Пименова (2012), А. Д. Шмелев (2005) сыяктуу окумуштуулардын илимий эмгектеринен кездештирүүгө болот. Алсак, М. В. Пименованын көз карашы боюнча, тил, бир жагынан, белгилүү бир концептуалдык системаны түзүп турса, экинчи жагынан, дүйнө тууралуу билимдин концептуалдык системасын түзүү каражаты катары эсептелет [Пименова, 2012:92]. Демек, дүйнөнүн тилдик сүрөтү – дүйнө тууралуу билимдердин тилде чагылдырылган жыйындысы, ошондой эле жаңы билимдерди алуунун жана интерпретациялоонун ыкмасы болуп саналат.

Үчүнчү багытта биринчи менен экинчи багытта изилденүүчү маселелер бириктирилип, бир тилдеги концепттердин лингвистикалык өзгөчөлүгүнө комплекстүү (лингвистикалык, маданият таануучулук, семиотикалык) анализ жүргүзүүнүн негизинде ошол тилдеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүн аныктоо максаты ишке ашырылат. Мындай изилдөөлөрдү А. А. Зализняк, И. Б. Левонтина, Е. В. Рахилина, Е. В. Урысон, Е. С. Яковлева сыяктуу окумуштуулардын илимий эмгектеринен кезиктирүүгө болот. Демек, бул багытта дүйнөнүн тилдик сүрөтү тилде калыптанган жана ошол тилде сүйлөгөн адамдардын кебине мүнөздүү болгон чындыкты кабыл алуу схемасы катары мүнөздөлөт. Демек, ДТСтин изилдениши жогоруда сөз болгон өңүттөрдөн гана жүргүзүлбөстөн, ага карата изилдөөнүн концептуалдык ыкмасы иштелип чыккандыгын да белгилөөгө болот. Алгач концепт деген терминге С.А.Аскольдова-Алексеева тарабынан аныктама берилип, аты аталган окумуштуунун көркөм концептке байланыштуу изилдөөсү 1927-жылы жарык көргөн. Мындан тышкары тилдин семантикалык структурасын изилдөөгө чоң салым кошушкан окумуштуулар катары А. Вежбицкая (2001), Э. Сепир (2003), Б. Уорф (1960), Р. Карнап (1960), С. Г. Воркачев (2001), И. А. Стернин (1999), М. В. Пименова (2012), В. А. Маслова (2001; 2012) өңдүү изилдөөчүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот.

Жер жүзүндөгү ар бир элдин дүйнөнү кабылдоодогу өзгөчөлүктөрү алардын сүйлөгөн кебинде, тилинде берилет. Мына ушундай өзгөчөлөнгөн дүйнө таануу, сезүү мүмкүнчүлүгү лингвистикада “*дүйнөнүн тилдик сүрөтү*” деген термин менен аталат.

Англичандардын да эл катары кайталангыс өзгөчөлүктөрү алардын макал-лакаптарында, фразеологизмдеринде таасын байкалат. Англис коомунда ДТСтин бөтөнчөлүктөрү көбүнчө адамдардын баарлашуу өзгөчөлүктөрүнөн, нормаларынан, алардын жаратылышка болгон мамилесинен ачык байкалат. Дүйнөнү таанууда тил менен маданияттын байланышы аркылуу эки фактыны эске алуу шарт: а) адамдардын ойлоо өзгөчөлүктөрү; в) дүйнөнүн сүрөтү анын кайсыл тилде вербализацияланышына да байланыштуу болот. Маселен, бардык нерсеге акыйкат, чынчылдык менен мамиле жасоо, сылыктык, чыдамдуулук, жеке менчикке сый мамиле, өзгөнүн ой-пикирин сыйлоо, башка

бирөөнүн жашоосуна, ишине кийлигишпөө, чет өлкөлүк жарандарга караганда өздөрүн жогору сезүү, ашыкча эч нерсе жасабоо өңдүү кулк-мүнөз англичандардын улуттук өзгөчөлүктөрү катары эсептелет. Мындай бөтөнчөлүктөр алардын ДТСинин өзөгүн түзүү менен, тилдин түрдүү деңгээлдеринде өзгөчө лексикалык деңгээлде макал-лакаптар менен фразеологизмдер, идиомалар, анекдоттордо чагылдырылат. Мындан тышкары улуттук олуттуу өзгөчөлүктөрдүн катары бардык элдер менен чечилип сүйлөшө беришпегендиктерин, акчага өзгөчө мамиле жасашкандыктарын, маселен, маянасынын суммасын айтышпагандыктарын бөлүп көрсөтүүгө болот.

3. К. Дербишева «Кыргыз лингвомаданиятындагы негизги концепттер (Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры)» деп аталган илимий монографиясында кыргыз тилиндеги негизги концепттерди алардын аткарган функциясына карата:

1. Турмуш-тиричилик концепттери (өмүр, өлүм, ажал);
2. Социо-маданий концепттер (каада-салт, аш-той);
3. Антропоморфтук концепттер (бала, аялзат, тууган-урук);
4. Табият концепттери (тоо, жылкы);
5. Улуттук маданий концепттер (бата, сөз, арбак);
6. Руханий, адеп-ахлактык концепттер (абийир, ар-намыс, адамгерчилик, ынтымак);
7. Руханий-психологиялык концепттер (кут, бакыт, арман) *өңдүү концепттерге бөлүштүргөн* [Дербишева, 2012:30].

Кийинчирээк К. З. Зулпукаров, М. Ж. Тагаев, Г. А. Куттубаевалардын жетекчилиги астында когнитивдик изилдөөлөр жүргүзүлөт. Атап айтканда, окумуштуу У. Ж. Камбаралиева монографиясында кыргыз жана орус тилдеринин материалдарында дүйнөнүн концептуалдык картинасындагы (сүрөтүндөгү) убакыттын категоризациясы боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн. «Мезгил» жана «Время» концептосфералары когнитивдик лингвистика өңүтүнөн глобалдуу менталдык бирдиктер катары комплекстүү анализге алынган [Камбаралиева, 2018]. Г. А. Мадмарова көркөм чыгармалардагы маданий аралык концепттер (2017), Э. Т. Төлөкова «бала», Ы. А. Темиркулова «көз», «бет», Г. Н. Коротенко, Н. Сардарбек кызы «жан», Л. В. Иванова «мекен», О. Д. Тихоненко «кайгы-сүйүнүч», А. Р. Бутешева «жашоо», А. Б. Мацута «сулуулук», Г. А. Абыканова «суу», А. Н. Сыдыков «этнолингвистика», Б. Б. Нарынбаева (2016) универсалдуу макро- жана микроконцепттерди, А. А. Калмурзаева (2018) диний концепттерди талдоого алышкан. Ал эми С. Б. Эргешева менен А. Абдулатов кыргыз тилиндеги паремияларды когнитивдик лингвистиканын өңүтүнөн изилдешсе, П. К. Кадырбекова «Маданият аралык коммуникациянын лингвомаданияттык аспектилери (кыргыз жана немис тилдеринин материалдарынын негизинде)», Г. Ш. Абдразакова «Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү «суу», «тоо», «жер»

концептери» аттуу илимий иштерин, У. Ж. Камбаралиева «Концептуалдык дүйнөнүн сүрөтүндө темпоралдык категоризация (орус жана кыргыз тилдеринин мисалында)», Г. А. Мадмарованын «Көркөм чыгарманын тексттеги маданий аралык концептер» темаларында докторлук диссертацияларын коргошкон. Демек, мындай эмгектер кыргыз тил илиминде бул багытта изилдөө иштеринин бир кыйла жандангандыгынан кабар берет.

Лингвопоэтикалык салыштыруу жана үч деңгээлдеги анализди, лингвопоэтикалык изилдөөнүн негизин О. С. Ахманова (1966), А. А. Липгарт (1996), М. Э. Коңурбаев (1999), З. К. Караева (2006) сыяктуу окумуштуулардын эмгектери түзөт.

Ошондой эле В. В. Виноградов көркөм (поэтикалык) кептин теориясын (1959; 1963), Г. О. Винокур поэтикалык тил илимин (1991), В. М. Жирмунский поэтикалык лингвистиканы (1975; 1977), Р. О. Якобсон поэтикалык диалектологияны (1987) иликтөөгө алышкан. В. В. Виноградов акыркы изилдөөлөрүндө лингвистикалык поэтика же лингвопоэтика деген аталышты колдонгон [Виноградов, 1971].

Кыргыз тилиндеги лингвопоэтиканын изилденишине чоң салым кошкон окумуштуу А. Э. Абдыкеримова “лингвистикалык поэтиканын предметин көркөм текст” деп түшүндүрөт [Абдыкеримова, 2003].

Ал эми профессор Б. Ш. Усубалиев тилдин адабий чыгармадагы орду, мааниси, даяр чыгарманын тилинин өзгөчөлүгү жана чыгарманын жаралуу процессиндеги тилдин ролу, адабий чыгарманын тилинин көп милдеттери бар экендиги тууралуу айткан [Усубалиев, 1994].

Окумуштуу А. О. Ормонбекова синоним, плеоназм, парафраза жана кайталоо өңдүү тилдик кубулуштарды лингвопоэтикалык өңүттө талдап, алардын поэтикалык, эстетикалык табиятын, бөтөнчөлүгүн поэтикалык тексттердин жардамы менен аныктаган [Ормонбекова, 2010].

Тексттин лингвистикасына байланыштуу иликтөөлөр катары С. Өмүралиева (2002; 2005), С. Мусаев (2000) жана Т. Маразыковдун (1996; 2005) эмгектерин белгилөөгө болот. Бул изилдөөлөрдө тексттин структуралык-семантикалык, прагматикалык, интеграциялык маселелери каралып, көркөм адабияттын тилине байланыштуу принципалдуу илимий-теориялык жана практикалык маселелерди аныктоо, системага салууга чоң салым кошулган.

Көркөм тексттерди изилдөөнүн ыкмаларынын ичинен лингвопоэтикалык ыкма өзгөчө орунду ээлейт. Бул лингвопоэтикалык иликтөөнүн жолдору теориялык жактан алгач А. Липгарт тарабынан негизделген. Анда текстти баяндоодо жалпы түрдө окуяларды (же кырдаалдарды) сүрөттөө менен таасир берүүчү түздөн түз тилдик каражаттарды табуу болуп саналат. Ал эми көркөм тексттеги ой-толгоолор каармандын эрки-каалоосу менен болушу мүмкүн деп көрсөтүлөт [Мурашкина, 2004:22-29].

Баяндоонун бул үч ыкмасы лингвопоэтикада баяндоонун түрлөрү деп аталып, «тигил же бул идеялык-көркөм мазмунду берүүнүн логикалык-маанилик жактан айырмаланган ыкмалары, лингвопоэтикалык белгилердин: стилистикалык белги коюлган бирдиктердин топтомунун жана ал бирдиктердин потенциалдуу маанилеринин ишке ашуу даражасынын жыйындысы» катары түшүндүрүлөт [Мурашкина, 2004:68].

Демек, лингвопоэтика – филологиянын бөлүмү, анын алкагында көркөм текстте колдонулган стилистикалык боектуу тил бирдиктери, алардын өз ара карым-катнашка кирүүсү, туюнтуу, таасир этүү, эстетикалык эффект жаратуу функциялары жана алардын мааниси каралат [Липгарт, 1996:10].

Лингвопоэтикалык иликтөөнүн ыкмасынын алкагында көркөм эпикалык текст менен таанышуу стадиясына байланыштуу А. Липгарт төмөндөгү жагдайларды бөлүп көрсөтөт: 1) текстти баяндоонун кайсыл тиби каралып жатат, башкача айтканда, бул текстте предмет, кырдаал жайынча сүрөттөлүп жатканын же жөн эле маалымат туюндурулуп жатканын, балким, тигил же бул объект туурасындагы ой-толгоо, балким, кимдир бирөөгө таасир берүүнү максаты коюлуп жатканын так аныктап, түшүнүп алуу керек; 2) лингвопоэтикалык иликтөөнүн ажырагыс бөлүгү болгон стилистикалык анализдин жүрүшүндө изилдөөчү текстте таасир этүү функциясын аткарган стилистикалык каражаттарын бөлүп көрсөтөт. Изилдөөчү тарабынан бул стилистикалык жактан маркерленген тил бирдиктеринин лингвопоэтикалык маанилүүлүгүнүн жана алардын семантика-функционалдык табиятынын көрсөтүлүшү принципалдуу мүнөздөгү шарт болуп саналат [Липгарт, 1996: 25].

II бап “Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн берилиши жана ага лингвистикалык талдоо” деп аталып, бул бөлүмдө изилдөөнүн объект жана предмети, материалдары жана методдору, кыргыз жана англис тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтү фонетика-фонологиялык каражаттардан тартып синтаксистик каражаттарга чейин иерархиялык тартип боюнча иликтөө жүргүзүлөт.

Изилдөөнүн объектисин англис жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүн туюндурган тилдик каражаттар түзөт.

Изилдөөнүн предмети –“Манас” эпосунун кыргыз тилиндеги түп нускасы жана англис тилиндеги котормо тексттери.

Изилдөө ишинде сыпаттама, оппозитивдик методдор, ошондой эле структуралык, компоненттик, концептуалдык лингвопоэтикалык, стилистикалык, адабий, филологиялык жана семиотикалык талдоо методдору пайдаланылды.

Диссертациянын 1-бабында негизги жоболордун, көз караш, пикирлердин аныкталышында А. А. Потебня, А. Н. Веселовский, М. М. Бахтин, В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, О. Якобсон, М. Я. Поляков, З. Д. Попов, И. А. Стернин, З. К. Дербишева, С. Ж. Мусаев, Б. Ш. Усубалиев, Т. С.

Маразыков, У. Камбаралиева, М. Э. Коңурбаева, З. К. Караева, Б. Б. Нарынбаева, Г. А. Мадмарова ж. б. окумуштуулардын эмгектери багыт берүүчү мааниге ээ болсо, иштин 2- жана 3-баптарында коюлган маселелердин чечилиши үчүн жогоруда белгиленген окумуштуулардын эмгектери менен катар М. В. Жирмунский, Ю. М. Лотман, И. И. Ковтунова, Н. А. Фатеева, Т. Садыков, А. Н. Сыдыков, С. Өмүралиева, К. Рысалиев, А. Имановдордун иштери, котормо маселесине келгенде профессор З. К. Караеванын котормо категориясынын негизинде ишке ашырылды. Ал эми эки тилдеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүн салыштырып изилдөөдө “Манас” эпосу жана анын англис тилиндеги котормосунун тексти алынды.

Фонетикалык каражаттардын коннотативдик денгээлдеги касиеттери, просодиялык маселелери, стилистикалык боёкту берүү үчүн уюшулган атайын каражаттар, же болбосо эрежеге туура келбей турган кубулуштар, азыркы убакка чейин толугу менен изилдене элек.

Ошондой болсо да, сөз болуп жаткан маселелер М. К. Алишова, А. А. Асылбекова, Г. О. Ибраимова, Ш. К. Кадырова, К. А. Калиева, Г. Орозбаева, Г. А. Сатыбалдиева, Г. А. Тургуновалардын салыштырма планда жазылган айрым бир макалаларында изилдөөгө алынган. Мындан тышкары аталган параграфта бир катар фонетика-фонологиялык каражаттардын котормодо түп нускадагыдай сакталышы же болбосо структуралык трансформацияга учурашы конкреттүү тилдик иллюстрациялар аркылуу берилген. Маселен, “Манас” эпосунун В. Мейдин котормосунда туп нуска толук сакталбаса да, котормочу аллитерацияны айрым бир жерлерде берүүгө аракет жасаганын көрүүгө болот:

Let us leave them there, where they are - 8

Let us turn to Jakyp once more - 8

People just look? Just think, I implore - 8

To the Shah's head quarter's went he - 8

To the very center you see - 7 [Мей, 94].

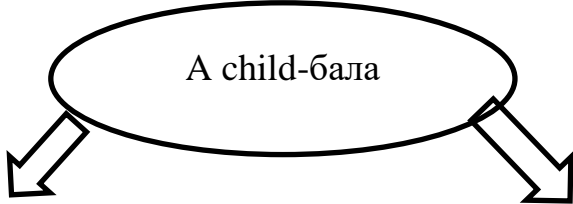
Ушул өңдүү эле изилдөө ишинде аллитерациядан тышкары түп нуска менен котормонун ортосундагы фоникалык, метрикалык жана ритмикалык параметрлердин дал келүүлөр менен дал келбестиктери талдоого алынды.

Морфология жеке эле сөздөрдүн формасын изилдөө менен гана чектелбестен, сөздүн формасы аркылуу туюндурулган грамматикалык маанилерди изилдеп үйрөтөт. Маани берүүчү сөз түркүмдөрү: зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш, тактооч. Маани бербөөчү сөз түркүмдөрү: тууранды сөз, сырдык сөз, байламта, жандооч, бөлүкчө. Англис тилинин морфологиясын алгачкылардан болуп изилдөөчүлөр орус окумуштууларынын сап башында Б. А. Ильиш, Л. С. Бархударов, Д. А. Штелинг, А. И. Смирницкий, И. Г. Кошечая, Е. С. Кубрякова, О. А. Крылова өңдүү окумуштуулар турат. Ал эми Л. Блумфильд, анын окуучулары Харрис жана

Ч. Фрайз «Структура английского языка» аттуу эмгекте сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө синтаксистик принципке, т.а., тигил же бул сөздүн сүйлөмдөгү синтаксистик кызматына басым жасоо керектигин белгилешкен. Маселен, кыргыз тилиндеги салыштырууну берүүдө -дай морфемасын жана анын алломорфторун колдонобуз. Бул морфема англис тилине которо келгенде, лексикалык жана синтаксистик каражаттар менен берилип калат. Мисалы: коендой окшош – **as like as two peas**; сен менин инимдей окуйт экенсин - **You read like my brother**. Ошону менен эле бирге тилдин системасынын башка экендиги менен катар адамдардын образдарын берүүдөгү айырмачылыктарда байкалды.

Маданияттардын өзгөчөлүктөрүн эске алып, ар бир тилде кабыл алуучунун улуттук жана дүйнө таануу өзгөчөлүгүн, ошондой эле дүйнөгө болгон көз карашын эске алуу менен, кыргыз жана англис тилдериндеги кээ бир синоним сөздөрдүн которулбай тургандыгын да эки тилдин эквивалентсиз лексикалары аркылуу түшүндүрүүгө болот. Албетте, кыргыз тил менен англис тилдеринин ортосунда өзгөчөлүктөрү көп болгондугуна карабай, универсалдуулуктардын бар экендигин да байкоого болот. Сөздөрдүн маанилик каражаттарын изилдөөдө адамдардын руханий, маданий жана материалдык байлыктарын эске алуу шарт.

Таблица 2.1. – “A child - бала”

Англичандарда	Кыргыз маданиятында
1. Baby, infant, kid	бөбөк, ымыркай, чүрпө
2. child	наристе
-	кырк жылкы –кыздарга,
-	ат тушаар, ат токуур, ат казык

Кыргыз элинин дүйнө таанымындагы баалуулуктардын сап башында бала тураары талашсыз. Бала кыргыз үчүн эч нерсеге алмаштыргыс байлык, анткени кыргыз элинин ДТСинде баланын алмаштыргыс орду, эң оболу, анын тукум улантуу вазийпасы аркылуу түшүндүрүлөт. Кыргыздар көчмөн калк болгондугуна байланыштуу үй-бүлөдө кыз төрөлсө “кырк жылкы” деп коюшкан, ал эми уул төрөлгөндө “туяк”, “ат токуур”, “ат казык”(диалект), башкача айтканда, атасына жардамчы, одрун басар катары тергелген. Демек, бала кыргыздын баалуулуктарынын бири катары эсептелет. Маселен, кыргыздарда “Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар” деген макалда кыргыздардын балага болгон мамилеси таасын чагылдырылган. Англис маданиятында адамдардын жашоо шартынын жакшы уюштурулгандыгына карабай, алар

баланы баалуулуктарын ичинен негизги орунга коюшпайт, анткени аларда индивидуализмге өзгөчө маани берилгендиктен, адамдын керт башынын кызыкчылыгы биринчи орунда турат. Ушул себептен алар тукум улоо вазийпасын жашоонун маңызы катары карашпайт. Англис маданиятында алардын аң-сезиминде бала концептиси кыргыздардай болуп биринчи, негизги баалуулуктардын катарында турбайт. Өзгөчө азыркы мезгилде Америкада, Европа өлкөлөрүндө балалуу болуу адам жашоосунун базистик баалуулуктарынын катарына кирбейт. Ушул жагдайдан улам, Европада жана Америкада жашаган айрым бир улуттардын жоголуп кетүү коркунучу турат.

Those flaxen locks, those eyes of blue
Bright as thy mother's in their hue;
Those rosy lips, whose dimples play
And smile to steal the heart away,
Recall a scene of former joy,
And touch thy father's heart, my **Boy!** [Byron, 2009:63]

Ак саргыл жибек чачың, мөлтүр көзүң,
Апаңдын элестетет жаштык кезин.
Бөйтөйгөн эринине күлкү толгон,
Жүрөгүм түбөлүкө туткун болгон.
Кайрылып өткөн күнгө таштап кадам,
Кыйноодо азап тартып жатам **балам!** [Асаналиев, 2009:64].

Бала концепти англис маданиятында мурунку заманда чоң мааниге ээ болгон. Буга Байрондун жогоруда келтирилген ыры мисал боло алат. Бирок азыркы цивилизациянын тийгизген таасиринен улам, балалуу болуу башкы баалуулук катары эсептелбейт. Мындай жагдайды азыркы адамзат коомунда өзүмчүлдүктүн өмүр сүрүүнүн философиясына айлангандыгы аркылуу да түшүндүрүүгө болот. Ал гана эмес, азыркы британия балдар адабиятында, асыресе, жомоктордо баш каармандар балдар болгону менен, алардын жүрүм-турумдары, жасаган иш-аракеттери чоң адамдардыкындай сүрөттөлгөндүгү ачык байкалат. Ошондой болсо да, жомоктордо балдардын өз алдынча жашоого, эмгектенүүгө үндөөлөр бар экендигин танууга болбойт. Ал эми мындай тарбия “Манас” эпосунда Жакыптын Манасты өзүнүн койчусу Ошпурга тарбиялоого жөнөткөн окуяда катылып жатат.

Акыретке бет алсам
Атакелеп артымдан
Наалып калар **балам жок**....[CO I 17].
That same bey Jakib, having no child, begin,
To weep and make complaint in this way:.....,
Lonely, old, and still with **no son**,... [Walter M.Vol 1:10].

Кыргыз маданиятындагы эң негизги баалуулук - бул бала. Ошондуктан, бизден “кыз бала” деген сөз айкашы кыздардын дагы коомдогу ролу чоң

экенин айгинелейт. Башка түрк тилдүү элдердин маданияттарынан айырмаланып, кыргыз маданиятында кызды ээн-эркин коюп, ал тургай ат мингизип жоого аттантып, эркектердей тарбиялашкан. Баарыбызга белгилүү болгондой, кыргыздын баатыр кыздары жөнүндө бир эле “Манас” эпосунда эмес, баатыр кыздардын образын бир нече кичи эпостордон көрө алабыз, аларга Кыз Сайкал, Кыз Дарика, Жаңыл Мырза өндүү баатыр кыздардын эпикалык образдарын атап өтүүгө болот. Англис тилиндеги эпикалык чыгарма катары эсептелген «Кентербери жомоктору» аттуу чыгармада анын каармандарынын арасында да аялзаты жөнүндө айтылып, алардын тең укуктуу экендигин көрсөтүлөт. Анда эркектер менен аялдардын тең укуктуу экендигин баяндаган эпизоддор арбын.

Англис тилинде ДТСти изилдөөдө биз В. И. Карасиктин, Л. Г. Бабенконун изилдөөлөрүнө таянып, айрым бир лексикалык каражаттардын, грамматикалык категориялардын, көркөм тексттердин жардамы менен белгилүү бир концептердин маңызын ачып берүү аракетин көрдүк. ДТС адамдын каражаттар аркылуу берилген дүйнө жөнүндөгү түшүнүгү, башкача айтканда дүйнөнүн сүрөтү - бул образдардын системасы. Булардын баары сөз аркылуу ишке ашат. Кыргыз тилинде Ж. Шүкүров, Б. Орузбаева, С. Кудайбергеновдор атайын илимий-изилдөө иштерин жүргүзүшүп, монографияларды жарыялашкан. Айрыкча академик Б. Ө. Орузбаева кыргыз тилиндеги сөз жасоо проблемаларын өтө терең изилдеп, анын теориялык маселелерин, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жасалыш жолдорун ачып көрсөткөн.

ДТСтин англис жана кыргыз тилдериндеги синтаксистик каражаттар аркылуу берилиши сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик байланышуу жолдору, ал эми сүйлөмдүн синтаксисине предикативдик байланыш, модалдуулук, коммуникативдүүлүк, сүйлөм мүчөлөрү жөнүндө окуу кирет. Кыргыз тилиндеги синтаксистик каражаттардын берилиши көркөм тексттин тилине, структуралык-семантикалык, интеграциялык түзүлүшүнө тиешелүү маселелер профессор С. Ж. Мусаев (2000), С. Өмүралиева (2002), Т. С. Маразыков (1999; 2005) тарабынан да кылдат талдоого алынып, тексттеги синтаксистик биримдик жана семантикалык варианттуулук маселеси бир кыйла жакшы чечилген. Англис тилинин синтактикалык өзгөчөлүктөрү жана аналитикалык синтетикалык формалары өндүү маселелер Ч. Филлмор (1984), Д. А. Штеллинг, В. Н. Ярцева, В. М. Солнцев (1999), А. И. Смирницкий, Л.С. Бархударов (1975), В. Г. Адмони (1968) өндүү окумуштуулар тарабынан изилденген. Фразеологиялык каражаттар ДТСти берүүдө чоң ролду ойнойт. Кыргыз тилинде аялдар кош бойлуу болгондо дароо жарыя кылышпайт, мындай шартта “күмөнүм бар” деген фразеологиялык каражат колдонулат. Биринчиден, баланын жарык дүйнөгө жаралышы анык болмоюнча купуя сакташат, экинчиден, табу катары

эсептелинет. Маселен, Алмамбет чоң казатка аттанарда анын аялы Арууке Алмамбетти кубаттап, сүйүнтүп коюш үчүн жанына келип “күмөнү бар” экенин айтат мындай түшүнүк англис маданиятында жок, ошондуктан котормодо төмөндөгүдөй берилет:

I was not sure until this week,

But now I know- **in my womb fruit is kept**

For a son you sorrow and wept [The great complain 1999:101] Британ маданиятында кош бойлуулугун жашырып отурбай эле ачык айтышат «*in my womb fruit is kept – курсагымда жемиш бар*» деген ой жемиштин образы менен берилип олтурат. Бул фразеологиялык каражат коннотативдик маанини берүү менен англис маданиятынын ДТСин көрсөтөт. Кыргыз тилинде кемтик сүйлөмдөр бар, анда сүйлөм мүчөлөрүнүн бирөө түшүп калат, мындай тилдик кубулушту англис тилинен табууга мүмкүн эмес. Сүйлөм жөнүндө түшүнүк башка тилдердегидей эле бүткөн бир ойду билдирген сөздөрдүн тизмеги айтылат, бирок англис тилиндеги сүйлөмдөрдүн структурасы жана аткарган милдеттеринде айырма бар. Адабий стилде орун алмашуулар, кемтик сүйлөмдөр кездеше берет. Алсак, Э.Хемингуэйдин чыгармаларында адамдын психологиялык абалын көрсөтүү максатында көптөгөн кыска, кемтик сүйлөмдөр колдонулат. Ал эми синтаксистик комплектерди алып карасак, өтө эле көп жана кандайдыр бир маани берүүдө синонимдик кызмат аткарат. Мисалы, келер чакты көрсөтүүдө англис тилинде аналитикалык форма *shall+inf, will+inf, 'll+inf* келер чакты көрсөтүүдө маркер катары кызмат аткарат, ошол мезгилде жактар менен колдонууда орун алмашып калса модалдуулук маанини да көрсөтө алат. Ошого карабастан келер чакты көрсөтүү үчүн көптөгөн синтаксистик комплекстер денотативдик жана коннотативдик деңгээлдерде колдонулат.

Дагы бир белгилей кетүүчү жагдай, англис тилинде колдонулган редупликативдүү сөздөр кыргыз тилинде да жолугат, бирок аларды которууда редупликация жок болуп кетет.

Ишибиздин III бабы “Дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана ага лингвостилистикалык талдоо” деп аталат. Аталган бапта кыргыз жана англис тилиндеги фоностилистика, морфологиялык стилистика, лексикалык стилистика, синтаксистик стилистика багыттарындагы өзөктүү маселелер иликтенген.

Фонетикалык стилистика англис жана кыргыз тилдериндеги каражаттардын негизинде, алардын ресурстарынын стилистикасынын аспекти катары изилденбеген багыттарынын бири болгондугу талашсыз. Фоностилистикага маселелерди изилдөөдө англис тилинин каражаттарынын негизинде төмөнкү окумуштуулардын илимий эмгектери бизге теориялык негиз боло алат. Аларга: Н.С.Трубецкой, Л. В Щерба, Р.И. Аванесов, М. В. Панов, Л. Р. Зиндер, Л. В. Бондарко, Н. М. Шанский, К. С. Горбачевич,

М. Н. Кожина, Т. Г. Винокур, С. М. Гаидучик, Г. А. Баринсов, К. К. Басышникова, А. С. Бечкарез, Е. А. Брызгунова, Л. А. Вербицкая, Б. Н. Головин, Л. Н. Александровская, Ж. Б. Ганиев жана И. У. Асфандияровдун илимий эмгектери кирет. Англис тилинде дифтонгдор жана трифтонгдор бар, аларды туура окуп берүү дагы бир топ кыйынчылыктарды жаратат. Маселен: фоностилистикалык каражаттар негизинен ырлар, поэтикалык чыгармалар аркылуу берилерин айтышат, мындай шартта “Манас” эпосу эң бир сонун мисал боло алат. Бир эле мезгилде үндүү жана үнсүз **тыбыштардын үндөштүк** (сингармонизм) мыйзамы ишке ашат: жаш+лар=жаштар, тоо+лар+дан=тоолордон.

Кыргыз тилинин фонетикасын изилдөөчүлөрү Т. К. Ахматов, Т. Садыков, А. Жалилов, А. Орусбаев, К. Дыйканов, Ж. Мамытов, Ж. Сыдыков, М. Мураталиев, К. Токтоналиевдин жана башкалардын эмгектерине, теориялык жоболоруна таяндык.

Мындан тышкары изилдөө ишибизде кыргыз тилинин фонетикалык каражаттарын башка тилдердин тыбыштык системаларына салыштыруу планында изилдеген тилчи окумуштуулар Ш. К. Кадырова, Ч. С. Тулеева, Ж. К. Сыдыков, А. И. Ибраев, Р. К. Алишова, Р. Р. Сыдыкова, М. Абдыкеримовалардын эмгектери пайдаланылды.

Дүйнөнүн сүрөтүн кабылдоодо тилдик иерархиянын ар бир деңгээлинин өзүнүн актуалдашуу жагдайлары, ролу бар экендиги талашсыз. Маселен, вербалдык маалыматтын эмоционалдык өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүдө же чыгармадагы ритмди, рифманы берүүдө тилдик башка бирдиктер менен катар эле фонологиялык, фонетикалык каражаттар чоң ролду ойнойт. Метафония - тыбыштык маанилеринин кайра жаралуусу, б.а., кептин ыраатуулугунун бир калыптан экинчи калыпка өтүшү. Ал конверсия аркылуу берилиши мүмкүн.

Метафоникалык кайталоо ритмикалык жана синтагматикалык жактан күтүүсүз алмашууларга алып келет. Бул бир жагынан, ырдын динамикасын көрсөтсө, экинчиден, жаңырык сегменттеринин кайталоосуна жол бербейт. Андан сырткары эпикалык жанрда жандуу кепке тиешелүү болуп, андай кубулуштар көп кездешет. Маселен, Коңурбайдын Мааникерди өкүм менен сураган эпизоддо метафоникалык кайталоо кезигет.

Мусулмандын төрөсүн,
 Менден өйдө көрөсүң.
 Бейжайлыгым кармаса,
 Бекер жерден өлөсүң!
 Мааникерди бербесең,
 Балакетти көрөсүң!
 [№4910:112 III]

Muslim's leader this Manas
 You place higher than me
 If you don't spare me **this offence**
 Then my sword will send you **hence!**
 Make me a present of Maaniker
 And I shall feel you you have treated me fair
 If this present you don't **make**

Terrible measures I shall **take!** [№4910:310 II.]. Кыргыз тилиндеги 6 сапыр которгондо котормодо 8 сапка көбөйгөн да **кошумчалоо** менен берилген. В.Мей эпифораны толук болбосо да сактоого аракет жасаган. Метафоникалык кайталоонун саны дагы аз, бирок төмөнкү сөздөр: *this offence, you hence, you don't make, measures I take*, кепти да, текстти да түзүүгө негиз болгонун көрүүгө болот.

Морфологиялык стилистика практикалык стилистиканын бир бөлүгү катары грамматикалык формалардын стилистикалык өзгөчөлүктөрүн, сөз түркүмдөрүнүн коннотативдик деңгээлде кандайча берилээрин изилдейт.

Маселен, эпосто эркелетүү маанисин туюндурган мүчөлөрдүн катышуусу менен уюшулган сөздөр да көбүрөөк кездешет. Кыргыз тилинде эркелетүү маанисиндеги сөздөргө эркелетүү маанисин берген мүчөлөр уланат, аларга “-ке” - атаке, энеке, эжеке; ”; “жан” - акежан, Манас жан, эне жан.ж.б. көптөгөн сөздөрдү табууга болот:

Ага-ининиз **атаке**

Качан келди деп сурайт [CO I 30].

Бул сөз Манастын Алтайдан Анжиянга көчөлү деп эл чакырып кеңеш куруп жаткан атасына айткан сөзү:

Алы келсе кытайдын

Албай турган кеги жок,

Айыл жыйып **атакем**

Дарбытыштын эби жок.

Манас атасынын кылган ишин туура эмес көрүп жатса да “атакем” деп ага сый көрсөтүү менен балалык милдети аткарып жатат.

With right glad hearts and prayed of him, also,

That he would take the office, not forgo

The place of **governor** of all of us

Judging our tales, by his wisdom thus

Arrange the supper at a certain price [Дж. Чоссер, 65] “**govern**” башкаруу деген этиш сөзүнөн «or» аффиксинин жардамы менен governor-башкаруучу же болбосо этиштен зат атооч берилип олтурат. Англис тилинде кыргыз тили сыяктуу эле түрдүү морфемалар сөздөрдү жана формаларды уюштурууда активдүү колдонулат.

Англис тилинин морфологиясы андагы сөз түркүмдөрүнүн уюшулуу маселелерин, коннотативдүү деңгээлдеги аткарган милдеттерин гана изилдебестен, англис тилиндеги морфемалык системасынын өзгөчөлүгүн да изилдейт. Стилистика тилдин ар түрдүү сфералардагы аткарган мыйзам ченемдүүлүктөрүн көрсөтөт.

Тигил же бул тарыхый доордун диний, социалдык, моралдык, экономикалык жана маданий бөтөнчөлүктөрүн, атмосферасын, таасын чагылдырган лексикалык каражаттардын катарына кийим-кечек, эски

колдонулбай калган салт-санааны көрсөтүүчү сөздөр да кирет. Кыргыз тилинде да, англис тилинде да мындай сөздөрдү учурата алабыз. Ал буюмдар жоголуп кеткени менен анын маанилери, берген образдары ушул мезгилге чейин сакталып калган. Ал эми “Манас” эпосундагы архаизмдер англис акын, жазуучусу Волтер Мейдин котормосунда, негизинен сүрөттөө жолу аркылуу таржымалаган. Маселен: “**Барандалар** көп өлдү- **small birds fell, and more than one**” (Манас эпосунун түшүндүрмө сөздүгүндө “барандалар”-майда жан жаныбарлар (канаттуулар) деп берилет ал эми котормодо сөз болуп жаткан тилдик каражаттардын стилдик боёкторун эске алынбастан стилдик жактан бейтарап тилдик каражаттар аркылуу которулган (**small birds****кичине канаттуулар**)).

Маселен бата берүү, жоо болуу, аш берүү, кудай колдосо ж.б. сөз айкаштарын табууга болот.

Астыга салса **ак жолтой**

Аркада жүрсө **сан колдой**

Капилеттен сөз тапкан

Карангыда көз тапкан

Амалын таап берүүчү

Абакем Бакай мында жок - деп Алты арам келип Каныкейге кордук көрсөтүп кеткенден кийин арман кылып айтып жаткан жери:

Кымбаттуу Манас барында

Кызырлуу кыйын зоо болдун

Падышам **көзү өткөн сон**

Ордомду бузуп кырк чоро,

Дал өзүмө **жоо болдуң** [СК: Семетей, 27].

Каныкей жесир болгону

Кыйладан кыркы сына элек

Адамдын жүзүн көрө элек

Арага жуучу салгыдай

Манастын **ашын бере элек** [СК: Семетей, 33].

Үч компоненттүү сөз айкаштары дагы эпостун мазмунун коштоп турган сөздөрдөн турат. Мисалы, “ок өтпөгөн тон”, “ок жетпеген ат”, “эр мүчөлүү шуркуя”, “кара сурдун сулуусу” ж.б.

Эпикалык формуларларга көбүнчө айтуучу тарабынан оозеки мүнөзгө ээ болгон, эркин жана улам кайталанып туруучу эпостук мазмунду берүүдө атайын ритм менен айтылып, синтаксистик схемага ээ болгон, лексикалык детерминанттары даяр көркөм формадагы тилдик шаблондор аталат. Мындай эпикалык формулалар белгилүү бир образдарды, маселен, Каныкейдин, Сайкалдын, Манастын, Алмамбеттин жана алардын тулпарларынын образдарын берүүдө басымдуулук кылат.

IV бап “Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн лингвомаданияттык өзөгү”

деп аталып, мында дүйнөнүн тилдик сүрөтүн таанудагы филологиялык жана концептуалдык анализдин ролу жана семиотикалык каражаттар аркылуу түшүндүрүлүшү туурасында сөз болот.

Концепт тил илиминде термин катары адамдын таанып-билүү иш-аракетинин менталдык бир булагы катары кабыл алынат. Концептология кандайдыр бир түшүнүк жөнүндөгү кошумча, адамдын аң-сезиминдеги купуя, көмүскө маанилерди түшүнүүгө, ачып берүүгө жана аны тилдик каражаттардын жардамы аркылуу экспликациялоого багытталган илимий тармак катары мүнөздөлөт. Концепт объектке тиешелүү маалыматтар [В.Н.Телия, 1996]; эне тилдин категориялары жана формалары [В. В. Колесов, 1999]; даяр сөздөр, фразеологизмдер эркин сөз айкаштары, тексттер жана тексттердин жыйындысы [А. П. Булатова, Г. А. Фесенко, 2000] жана сөз аркылуу берилет [С. А. Аскольдов, С. Алексеев, И. В. Черемсина, 1927]. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү эреже катары эки жол: 1) концепттер аркылуу; 2) тилдик семантикалык категориялар аркылуу изилденип жүрөт. Концептосфера – белгилүү бир тилдеги дүйнө жөнүндөгү билимдерди чагылдырган концепттердин жыйындысы. ДТСТИ концептуалдык каражаттардын негизинде иликтөөгө алууда концепттер өзөк менен чекебелден же жакабелден турат (З. Д. Попова, И. А. Стернин, О. Дж. Буранов – типологиялык категориялар ж. б.) а) Мындай багыт изилдөөнүн бардык формаларын камтыйт; б) этимологиялык, тарыхый жана учурдагы катмарлардан (Ю. С. Степанов); минимумдук жана максимумдук көрсөткүчтөрдөн (А. Вежбицкая); в) микро- жана макро- түрлөрдөн (Г. В. Токарев); г) ой сүрөтчүсү, схема, фрейм, инсайт, сценарий, калейдоскоп, түрүндөгү концепттер (А. П. Бабушкин, З. Д. Попова, И. А. Стернин ж.б.); жээк, кичи топтук, ири топтук, улуттук цивилизациялык, жалпы адамзаттык түзүмдөрдөн уюшарын Г. Г. Слышкин, В. И. Карасик, М. В. Пименова айтканын анализге алып, Г. Г. Слышкиндин «улуттук жана коомдук бөлүктөрдөн турат деген» оюна кошулуп, С. Г. Воркачевдун атоолор, уникалийлер, универсалийлер, архетиптер, жана инварианттардан турат деген оюна толук кошулуу менен эпостогу жогоруда көрсөтүлгөн концепттерди табууга аракеттер жасалды. Изилдөө ишибизде эпосто көп сандаган инварианттар, универсалийлер, архетиптер, уникалийлер конкреттүү эпизоддордун мисалында талдоого алынып, тиешелүү тыянактар чыгарылган.

Мындагы бирден бир проблема боштондукта, эркиндикте, көз карандысыз жашоо кыргыздардын эң башкы баалуулугу болуп саналат, ошондуктан ошол кубулуштун ар тараптан чагылдырылышы негизги орунду ээлейт. Андан сырткары ошол эркиндикте жетүү үчүн кыргыздын намысын сактоо зарыл шарт болуп саналган. Кыргыздын намысы эли-жерин душмандардан сактоо менен, элди жерди сүйүүгө, өлүмдөн коркпой эр жигитке эл үчүн кызмат кылуу ар бир жарандын парзы экендиги эзелтеден айтылып келген.

Белгилүү болгондой, “Манас”эпосунун негизги идеясы “кыргыздын намысы” деген сөз менен байланыштуу экендигинде шек жок жана ал эпостогу элди, жерди душмандардан сактоо, мекенге болгон сүйүү, жаратылышты көздүн карегиндей сактоо өндүү Манастын жети осуятында орун алган микроконцептердин баарын камтыйт.

Как баш Кошой көзүңдү ач
Кара басып кетти деп,
Каманга качпай чалдырдын,
Каапырга *намыс* алдырдын
[СО III 225].

Old Koshoy opened his eyes...
What kind of devil is he, anyhow?
Shame on you before heathen eyes
And before Musulmen likewise
[SO II 404].

Таблица 4.1. – “Аял - woman”

Англичандар	Кыргыздар
1. Европалык аял	1. Азиялык аял
2. Үй-бүлөлүк абалы: wife-аялы, bride-келин, fiancée-келин болуп келгенге чейин(фр.сөзү), widow-жесир.	2. Үй-бүлөлүк абалы: аял, келин, зайып, жесир, байбиче.
3. Мындай меймандостук жок	3. Кыргыз аялы жакшы сый тамактарды балдарына бербей, коноко сактайт.
4. Баласыз үй- бүлө толук эмес үй-бүлө	4. Баласыз үй- бүлө толук эмес үй-бүлө
5. Ренесанс доорунда Стюарттардын бийлигинде патриархизм жогорку деңгээлде болгон. Эки түрү бар: 1. Аристократтар; 2. Жөнөкөй.	5. Байлар жана кедейлер
6. Азыркы мезгилде аялдар менен эркектер тең укуктуу	6. аялдар менен эркектер тең укуктуу
7. Атайын шакек	7. Калың төлөө: эне сүтү, мүчө.
8. Аялдын келбети социалдык фактор катары маанилүү	8. Аялдын келбети социалдык фактор катары маанилүү
9. Аялдар көз тийгенге ишенишпейт	9. Аялдар көз тийгенге ишенишет
10. Тагдырдын түрдүү кыйынчылыктарына чыдамдуу келишет.	10. Тагдырдын түрдүү кыйынчылыктарына чыдамдуу, сабырлуу келишет.
11. Өзүн коомдун мүчөсү катары сезүү маанилүү	11. Коомдун мүчөсү катары сезүү маанилүү
12. Умай эне (God mother)	12. Умай эне – кыргыз аял, балдар үчүн колдоочу
13 Adam and Eve (алгачкы адам жана аял)	13. Аял эркектин кабыргасынан жаралган. (диний түшүнүк)

Жогорку сүйлөмдөрдө “*Каапырга - намыс алдырып жибере турган болуп калдың*” - деп айтканы котормодо берилбей калган. Котормочу “*shame on you - жеңилип калганыңыз уят*” деген сөз айкашын кошуу менен, кыргыздын жеңилгени анын намысын кетиргени деген түшүнүктүн коннотациясы аркылуу

берүүгө аракет кылгандыктан, негизги ой кыйыр формада туюндурулган.

Кыргыз тилинде “аялзат” сөзүнүн синонимдик катарлары - *аял, зайып, катын, жубан, ургаачы*. Булардын ичинен “аял” сөзү кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин баарына таандык болсо, *зайып, катын, жубан, ургаачы* аталыштары көбүнчө сүйлөшүү, көркөм стилдерине таандык болуп эсептелет.

Кыргыздар байыртадан эле объективдүү турмуштагы тажрыйбаларга таянып, аялзатынын акылмандуулугуна, тапкычтыгына, айлакердигине жогору баа берип, аялзатын ар дайым терең урматтап келген. Кыргыз элинин аялзатына болгон мындай мамилесин элдик чыгармалардан, макал-лакаптардан, жомоктордон, дастандардан, санжыралардан, ошондой эле, эл арасынан суурулуп чыккан кыргыз кыз-келиндеринин иш-аракеттеринен таасын байкоого болот. Миндеген жылдар бою жараткан чыгармаларында кыргыз эли аялзатынын коомдогу, үй-бүлөдөгү, туугандык карым-катыштагы мамилесин, аялзаты жөнүндөгү таалим-тарбия мүнөзүндөгү тыянактуу ой-корутундуларын жандуу, куюлушкан сөз түрүндөгү код-ачкычтар аркылуу урпактарга жеткирип келген. Андагы Каныкей, Айчүрөк, Акыл Карачач, Айганыш, Кенжеке, Жаңыл Мырзалардын даанышмандык, калыстык, тапкычтык, айлакерлик сапаттары, алардын жашоодо орун алган чечүүчү ролу кыргыз коомчулугундагы аял затынын ээлеген ордун айкын чагылдырып көрсөтүп турат.

Адам баласынын улуулугун даңазалаган “Манас” эпосунун факт-материалдарын код-ачкычтар аркылуу иликтеп, кыргыз элинин дүйнө таанымын, философиясын, психологиясын ж.б. терең ачып чыгууга болот. «Манас» эпосунда, өзгөчө, аял заты жөнүндөгү маңыздуу ойлор, аларды чагылдырган код-ачкычтар өтө арбын. Эпосто эрдин бакытка, бийликке, атак-даңкка жетүүсүнүн бирден-бир жолу – анын акылман аялга үйлөнүүсү. Эгерде элдик баатырдын аялы өзүнүн үй-бүлөсүнүн камы үчүн гана эмес, эли-журту жөнүндө кам көрсө, эли-журтунун да жакшы жашаары, ал эми элинин оокаты тың, бейпил болсо, анда элдик баатырдын мүдөөсүнүн орундалары жөнүндөгү ойду эл туу тутат [Жумалиев, 1999:130]. Кыргыз элинин баатыр жана анын өмүрлүк жары кандай болуш керек деген түшүнүгүнүн эң башкы идеясы – бул акылман аял.

Кылымдар бою адилеттик, теңдик үчүн күрөшүп келген кыргыз эли аял затынын коомдо, үй-бүлөдө алган ордун, туугандык карым-катыштагы мамилесин, таалим-тарбия мүнөзүндөгү тыянактуу ой-корутундуларын «Манас» эпосундагы Каныкей, Чыйырды, Карабөрк, Сайкал, Арууке, Карлыгачтардын, ошондой эле алардын карама-каршысындагы Оронгу, Акылай, Канышайлардын ар кандай сапаттары аркылуу чагылдырып берген.

Эпосто манасчы тарабынан аял затынын акылдуулугуна, тил билгичтигине карай көбүнчө “*акылдуу*”, “*акылга терең*”, “*акылы артык*”,

“адамдан бөлөк акылы”, “ою терең” деген сөз жана сөз айкаштары колдонулат. Мисалы, “...Ал Каныкей капыры, Адамдан бөлөк акылы...”, “Оюн терең жиберип”, “Үзүлгөнүн улаган”, “Ыраазы кыла сөз айткан”, “Кылган иши баары амал”, “Он асыйга тең экен” деген сыяктуу сыпаттамаларда Каныкейдин акыл-эс артыкчылыгы: *терең* – мейкиндик, *үзүлгөнүн улаган* – кыймыл-аракеттик, *асый* – айбанаттык код-ачкычтар менен туюндурулду.

Кыргыз аялзатына тиешелүү болгон сапаттарды англис маданиятынан да көрүүгө болот. Маселен, дээрлик баардык аялдарга тиешелүү болгон эне болуу бактысын самоо, анын аял үчүн баалуулуктардын алдыңкы сабында туруусу анын адамзаттык баалуулук экендигинен кабар берет. Бирок уул бала же кыз баланын төрөлүүсүнө кыргыз маданиятындагыдай айырмалуу мамиле жасалбайт. Б.а., кыргыз маданиятында уул бала - бул мураскор катары бааланса, англичандар үчүн айырмасы жок. Ал гана эмес, айрым бир адамдар карыган чагында (өлөр алдында) байлыгын мышыктарына, иттерине мурас катары калтырышкан фактылар деле кездешет. Манас эпосунда “аялдардын” образы ар кандай сүрөттөлгөн. Кыргызда:

Жакшы аял жаман эрди орто кылат - A good wife makes a good husband.

Орто эрди жакшы кылат [котормо - авт.].

Жакшы эрди мыкты кылат

Мыкты эрди хан кылат...» - деген кеп бар.

Мындай эпикалык формулалар эпосто көп кездешет. Каныкейди сүрөттөөнүн өзү эле анын асылзаттын асылы, аялдын мыктысы, Манаска татыктуу жар экендигин көрсөтөт. Ал эми Манастын тигил дүйнөлүк жары деп эсептелген Сайкалдын элеси, мындан кыргыз кыздарынын сулуулугун гана көрсөтпөстөн, алардын элин жерин коргой ала турган баатыр кыздар экенин, акылга бай, элди жерди, алардын арасындагы кичинекей мамлекет болгон үй-бүлөнүн баркын билген асыл зат экендигине суктанбай коюуга болбойт. Сайкал деле Манасты көргөндө көңүлү бурулуп анын баатырдыгына суктанып калган. Бирок өзүнүн эл башчысы экендигин сезип, хандыктын шартын бузбай, Каныкейге кантип аял болуп барайын, Каныкей андай терс мамилеге татыктуу аял эмес экендигин сезип, нары ойлонуп, бери ойлонуп, акырында акылмандык менен жооп таап: «Тигил дүйнөдө жарың болоюн» - деп кутулат. Сайкалдын мамилесине, жасаган иш-аракеттерине караганда ал Манасты сүйгөн, бирок эркек менен аялдын ортосундагы сүйүүдөн да жогору турган адамдык, адамгерчилик сапатты биринчи орунга коюп, Каныкейдин төшөгүн тепсебейин деп чечет. Сайкалдын кыз болсо да, жасаган айкөлдүк мамилеси, үй-бүлөлүк мамилени сыйлагандыгы Каныкейди да ыраазы кылбай койбойт.

«Манас» эпосундагы дагы бир көрүнүктүү концептердин бири – “жылкы” (ат) концептиси. Эпосто жылкы жаныбар катары гана каралбастан, адамдын жакын досу катары бааланат. Маселен, Нескаранын аты өзгөчө бир алдын ала айтуучулук касиетке ээ экендиги жөн гана жазылган көрүнүш

эмес. Окумуштуулардын изилдөөлөрү боюнча, жылкы кандайдыр бир коркунучту (жер титирөө, үй-бүлөдөгү кырсыктарды) алдын ала сезип, жер чапчып, жүрүм-туруму өзгөрүп, кандайдыр бир белгилерди, маалыматтарды берет. Ушуга байланыштуу эпосто да ар бир атка өзүнчө ысым ыйгарылып, өзүнчө касиети бар экендиги баяндалат. Ошондуктан, эпостогу ар бир тулпардын өзүнчө аты бар экендиги, алардын өзүнчө касиети бар экендиги жөнүндө көп сандаган маалыматтарды ала алабыз. Жоокердин аты анын канаты, намыс алып берүүчү жолдошу жана жан шериги катары сүрөттөлөт. Эң алгач алардын табигый турпатына чоң маани беришип, сыпаттап, элестүү кылып сүрөттөп беришет. Эпостогу жоокерлер кандай күчтүү болсо, алардын аттары эки эсе акылдуу, келбеттүү, алардан миң эсе күчтүү, намыскөй, тырышчаак жаныбар катары сүрөттөлөт. Мисалы,

Бедөө тулпар аттары,

Пери заттай заттары [СК II 181].

Horses they have-just **fly on wings**

Sprites they are-**unearthly** things! [СК II 426].

Астындагы **сай тулпар**

Басканы сырттын желиндей [СК II 181].

Swift-footed steeds, they sweep through the air,

Like a **storm-wind** which blow on us! [СК II 426]. Баатырдын минген аты да өзүнө ылайык, аты затына жарашкан жаныбар экенин дагы бир жолу далилдешет.

Кыргыз лингвомаданиятында “ат” деген сөз синонимдик катардын доминанты болсо, ал эми британ лингвомаданиятында «horse» лексемасы кеңири колдонулат.

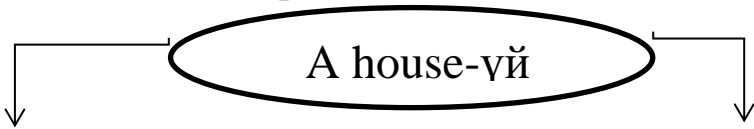
Ар кандай маданиятта жылкыга байланыштуу ырым-жырымдар, жөрөлгөлөр кездешет. Британ маданиятында күтүүсүз келген мүшкүлдөн, кырсыктан сактоочу тумар катары аттын такасын жогору каратып үйдүн сырткы эшигине илип коюшат.

Бардык тилдерде жылкынын образы жана ага тиешелүү семантикалык талаа макал-лакаптарда кеңири чагылдырылган. Маселен, англис тилинде: *all lay loads on a willing horse – Төрт буттуу ат дагы чалынат. It's a good horse that never stumbles – Эч качан чалынбаган ат мыкты; salt of the earth - Атка минер жигиттер- эл башкарган, жетектеген жигиттер* – деген өңдүү макал-лакаптар айтылат. XIX кылымда жылкы британдыктар үчүн бийликтин жана атак-даңктын символу болгон. Британдык көркөм чыгармаларда келишимдүү жана жакшы жылкылар аристократтарды сүрөттөөдө кеңири колдонулат. Бул символика азыркы күнгө чейин сакталып калган, т.а., ат чабуу, ат минүү иштерине калктын бай өкүлөрдү гана кызыгат. Ат минүүгө абдан кызыккан эң белгилүү инсандардын бири – ханыша Елизавета. Ал дайыма ат оюндарына өзүнүн жакшы көргөн атын катыштырып турат.

Кыргыз лингвомаданиятына жылкы концептисинин көп кырдуулугу, маанисинин кеңдиги кыргыз элинин көчмөн турмушу, андагы жылкынын аткарган ролу менен тыгыз байланышта каралат. Ал эми англис, т.а., британ лингвомаданиятында, анын ичинде, классикалык адабияттын үлгүлөрүнөн тартып, жарнамалык бизнеске чейинки маалымат мейкиндигинде жылкы эркиндиктин, күчтүн символу катары сыпатталат.

Боз үй - көчмөн элдери үчүн орток, жеңил, чечкенге оңой, жайында салкын, кышында жылуу, жөнөкөй, улуу эстелиги, ыйык куту жана кол өнөрчөлүгүнүн туу чокусу. Кыргыздын боз үйүндөгү ырым-жырымы күчтүү болгон: керегеге бутту артпаган, түндүктүн жибине артылбаган, босогону баспаган, түндүктү, баканды аттабаган, отко суу куюп өчүрбөгөн, чөмүч менен итке аш куйбаган, тулганы, сутту теппебеген, шамалды сөкпөгөн, досторконду тетри салбаган, күйүп аткан отко түкүрбөгөн, жылдыз санабаган, эшикти тээп ачпаган, босогодо туруп бой кербеген, улаганы кулачтабаган, үйдө ышкырбаган, үй айланып чуркабаган жана башка.

Таблица 4.2. – “ A house - үй”

Британ маданиятында	Кыргыз маданиятында
1. My house is my castle	1. Менин үйүм менин чебим \ сепилим
2. My house is not open for everybody.	2. Менин эшигим баарына ачык
3. My house is the place for relaxation.	3. Менин үйүм (жайлоом жана кыштоом)
4. There is no yurt in British culture. \ \ Англичандар да боз үй жок.	4. Боз үй \ \ юрта түрк тилинен алынып, “журт” деген маанини берет. Орус тилинен башка тилдерге «юрта» деген сөз аркылуу таркаган.

Керегелердин көзөнөгү 364, 365 болот (алты канат үйдүкү) да ар бир көзөнөк күндү билдирет- жалпысынан бир жылга туура келет; түндүгү үч үчтөн кайчылаштырып бекитилет да 4кө бөлүп турат - ал үч айдан төрт мезгилди билдирет деген белгилер.

*Туурдугуң ичмек кылынып
Туташкан журтуң кырылып,
Үзүгүң болуп токулга,
Ушкүрүп карап отурба,
Түндүгүң менен чай кайнап,
Жүрбөгүн шондо көз жайнап [СО II 171].*

safe as houses = very safe: “This plan is as safe as houses. It can’t fail!”

get on like a house on fire = get on very well with someone: “Those two get

on like a house on fire.

“House-үй» концептти *кереге, коломто, эшик, түндүк, уук* өңдүү концептосфераларды түзөт.

Тилдин дүйнөлүк сүрөтү – ошол адам кабыл алган чындыкты, концептуалдык системаны, дүйнөдөгү болгон көрүнүштөрдү тил аркылуу көрсөтүү же чагылдыруу. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн дүйнө сүрөтүнүн концептуалдык, когнитивдик моделинен айырмалоо зарыл. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн ар бир тилде дүйнөнү ар башка улуттун, этностун, ар башкача кабыл алуусу аркылуу аныктоого болот. Андыктан, объективдүү дүйнөдөгү кубулуштардын ар кыл маданияттардын алкагында эки түрдүү чечмеленип берилишин объективдүү көрүнүш катары кароо шарт. Маселен, окшоштуктун белгиси кыргыз маданиятында “эгиз козудай” “эгиздей”, “коендой”, “сыйрып чаптап койгондой”, “оозунан түшө калгандай”, “мурдунан түшө калгандай” “дал эле өзү ” түрктөрдө да, азыр маалымат технологиянын өсүү мезгилинде заманбап жаңы сөз да пайда болду “тим эле копиясы”, орустарда “суунун эки тамчысындай”, немистерде “жумурткадай окшош”, деп берилсе, англичандар “топудай окшош” деген образды иштетишет [Караева, 1997:38]. Концептуалдык системанын негизги маселеси катары бизге концепттерде камтылган көмүскө, купуя маалыматтарды экспликациялоо, ошону менен эле бирге улуттун географиялык, маданий өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү өңдүү маселелер эсептелет. Маселен, кыргыз маданиятында төлгө салуунун бир каражаты катары кийиктин далысын пайдаланышкан, аны баары эле биле бербейт. Онтологиялык табиятына кайрылсак, калктын негизги жашоо булагы мал менен байланышкандыктан, алар төлгө салууда кийиктин далысын пайдаланышкандыгы “Манас” эпосунда да учурайт:

Төлгөчү кара Төлөгү,

Төлгөсү журттан бөлөгү.

Агыдай далы көрүүчү,

Ашкере айтып берүүчү [СК II 121].

Speaking straight truth, no twisted lie.

Then swart **sooth-sayer**, old Telek-...

Agidai, reader of rams’ shoulder-blades...[№5300, 395]

Демек, жыйынтыктап айтканда, ДТС бул белгилүү бир тилдик жамааттын тарыхый эс тутуму, жамааттык аң-сезими, дүйнө таанымы жана чындыкты чагылдыруунун концептиси болуп саналат. Ошондуктан, ДТСти изилдөө иши дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүн ар тараптуу изилдөө менен түздөн-түз байланыштуу.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө сөздүн семиотикалык белгисин, тилдеги керектүү метафораларды талдап, башка тектеш жана тектеш эмес тилдердеги сөздөр жана сөз айкаштары менен интерпретациялап, алардын

синтактика жана прагматикасын, башка маданий кабылдоолор менен катышын, берилишин карап чыгуу негизги ыкмаларга кирет. Ошондой эле, семиотикалык белгилерди таап, аларды салыштыруу, алардын арасындагы маанилик айырмачылыктарды, окшоштуктарды табуу маанилүү. Семиотиканын бирден бир өзгөчөлүгү анын бир жагынан, илим катары эсептелсе, экинчи жагынан, ошол илимди же башка илимдерди үйрөнүүчү ыкмасы катары да кызмат кылаарын белгилешет. Семиотика - белги жана белгилердин системасын гана изилдебестен, белгилердеги “көзгө көрүнбөгөн” жана “кулакка угулбаган” же аудио визуалдуу көрүнүштөрдү да изилдей алат. Мисалы түш көрүү, бир нерсени элестетүү сыяктуу кубулуштар кирет. Белгинин маңызын, мазмунун түшүнүү менен биз эмоционалдык таасир ала алабыз. Семиотика менен структурализмдин француз мектебин, Умберто Эконун семиотикалык багытын, Тартус семиотикалык мектебин, Москва семиотикалык мектебин, Польша семиотикалык мектебин, Бохум шаарындагы Рур университетинин мектебин, Кыргызстандагы “Семиотика жана котормо” илимий тилдик мектебин топторго жана багыттарга бирикпеген россиялык окумуштуулардын семиотикалык иштерин белгилөөгө болот. Лингвистикалык семиотиканын теориялык жана практикалык маселелеринин сандык жана сапаттык жактан жаңы баскычка көтөрүлүшү 2013-жылдын 26-мартында К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинде өткөрүлгөн “Лингвистика жана лингвистиканын аспектилери” аттуу илимий-практикалык конференциянын резолюциясынын негизинде профессор З. К. Караеванын жетекчилиги алдында алгачкы жолу Кыргызстанда “Семиотика жана котормо” лингвистикалык мектеби түзүлгөн. Аталган мектептин алгачкы өкүлдөрү катары филология илиминин кандидаттары, профессор З. Караеванын окуучулары: М. К. Алишова, А.Т.Асылбекова, Г. О. Ибраимова, К. А. Калиева, Октай Четин, Г. А. Орозбаева, Мехмет Или, Г. А. Сатыбалдиева, А. Токтоmatoва, Г. А. Тургунова, Д. Ш. Шаматов өндүү жаш окумуштуулардын ысымдарын атоого болот. “Семиотика жана котормо” лингвистикалык мектеби улам жаңы мүчөлөр менен толукталып, алардын демилгеси менен учурда жүргүзүлүп жаткан бир катар алгылыктуу, масштабдуу иш-чараларды атап өтүүгө болот. Мисалга алсак, илимий мектептин алкагында симпозиумдар, илимий-практикалык конференциялар байма-бай өткөрүлүп, “Кыз Сайкал”, “Жаныш-Байыш”, “Ак Мөөр”, “Олжобай менен Кишимжан”, “Кожожаш” кенже эпостору, “Кыргыз эл жомоктору” жана бир катар көркөм чыгармалар, Ж.Бөкөнбаевдин “Поэзиянын падышасы”, Т. Адышованын, “Кыздар ай”, “Шамдай жанган сөздөр”, Токтогулдун “Чоң кербез”, “Кыз Дарийка” поэмалар, ырлар жыйнактары, А. Стамовдун “Ата”, М. Алишованын “Асек” аңгемеси которулуп жарыкка чыккан жана андагы семиотикалык белгилер студенттерге курстук, дипломдук, магистрдик иш катары берилип, натыйжада кыргыз тил илиминин алкагында көркөм котормо

жана лингвосемиотика маселелеринин изилдениши сапаттык жаңы баскычка көтөрүлдү десек болот.

Семиотикалык каражаттар дагы чыгармадагы айрым бир маанилүү окуяларды көрсөтүү менен, улуттун өзгөчөлүгүн да бере алат. Атасына аш берердин астында Бокмурундун айтканы:

Өкүрүп келген адамга,
Өкүмүм жетсин ааламга.
Туугандыгым билгизем,
Тубардан сарпай кийгизем.

Адам пендечилик кылганда кыргыздарда өкүрүп келүү парз катары өзгөчө жакын туугандары, мындай көрүнүш батыш маданиятына жат болуп саналат. Айылдан өкүрүк же чуу чыкканда бирөө дүйнө салды деп билебиз. Мындай семиотикалык каражаттар түшүндүрүлүп анан транскрипциянын коштоосу менен берилет.

V бап “Дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана котормо” деп аталып, мында сөз котормодо дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн өзгөчөлүктөрүн стилистикалык каражаттар аркылуу берилиши, аларды которуу ыкмалары, котормонун экстралингвистикалык релеванттуулугу жөнүндө болот.

Тигил же бул ыкманы колдонууда сөзсүз улуттук өзгөчөлүктөрдү сактоо шарт болуп саналат, ансыз котормонун манызын берүү пайдасыз болуп калат. Котормо грамматикалык, структуралык трансформациядан баштап, семантикалык өзгөрүүлөрдү коштоп жүрүп олтурат. Бир тилдеги текстти которуу экинчи бир тилге которулат, бирок маселе анын жөн гана которулгандыгында эмес, кандай деңгээлдерде которулат, адекваттуулук сакталабы, сакталса кандайча, сакталбай калган шартта эмне себеп болду, мына ушуга окшогон көптөгөн маселелер котормочунун оюн коштоп олтурат. Ар бир тилдин өзүнө тиешелүү структуралык өзгөчөлүктөрү болгондугуна карабастан, ар бир маданияттын дүйнө таанымы, ал тургай ар бир адамдын дүйнө таанымы бири-биринен өзгөчөлөнүп, айырмаланып турат. Бирок ушундай айтылган шарттарга карабастан, айрым бир окшоштуктарды табуу менен бирге андагы универсалдуу кубулуштарды көрүүгө да мүмкүнчүлүк болот. Профессор З. К. Караева өзүнүн “Котормо жана семиотика” деген монографиясында котормо процессиндеги негизги категориялар катары тил билүү, лингвистикалык релеванттуулук, экстралингвистикалык релеванттуулукту көрсөтөт. Бирок проф. З. К. Караева котормодогу адекваттуулукту сактоодо жалаң эле тилди билүү аздык болооруна токтолуп, экстралингвистикалык релеванттуулуктардын да мааниси тилдин катарында турарын белгилеп кетет [Караева, 2006]. Биздин оюбузча, бул схема котормонун баардык түрлөрү үчүн зарыл шарт болуп саналат.

Лингвистикалык релеванттуулукта тилдин бардык деңгээлдерине көңүл бурулат. Фонетика-фонологиялык деңгээлден баштап тексттик деңгээлге

чейинки каражаттар гана камтылбастан, котормодо экстралингвистикалык релеванттуулукка да өзгөчө көңүл бурулат.

Поэтикалык тил жана көркөм текст берилген элементтердин, системасы жана ошол тилдик бирдиктердин ортосундагы карым-катышын көрсөтөт, кыргыз тилинде жалпы эле тилдик деңгээлдердин изилдениши профессор С.Ж. Мусаевдин эмгегинде кеңири берилет [Мусаев, 2000]. Системалык принципке ылайык, поэтикалык тил жана көркөм текст да система катары каралат, ал эми ошол системаны уюштурган компоненттер деңгээлдик системаны түзүп, анын манызын ачып бере алат. Тилдик системанын эң жөнөкөй, алгачкы элементи - тыбыш, ал фонетикалык деңгээлдин бирдиги болуу менен поэтикалык бирдик катары да кызмат аткарат.

Тексттин татаал идеялык-тематикалык мазмунун, композициялык, поэтикалык түзүлүшүн көрсөтүүдө да жогоруда айтылып жаткан фонологиялык жана фонетикалык факторлор чоң роль ойнорун белгилеп кетүү шарт. Фонетика-фонологиялык каражаттар дагы эмотивдик-экспрессивдик, эстетикалык, семантикалык мааниге ээ болуп, поэтикалык мазмунду ачып берүү үчүн негизги деңгээл болуп саналат. Биз белгилеп кеткендей эпикалык жанрдын тыбыштык жактан уюшулушунун негизги көрсөткүчү болуп алардын тыбыштык жактан шайкештик, эвфония гана эсептелбестен андагы рифма, ритм, чыгарманы тыбыштык жактан айтууга жеңил, угууга угумдуу болуусуна жардам берүүдө тыбыштардын ролу өтө чоң экендигин байкайбыз [Сорокин, 1960].

Калкка чачты тамамын	Share among poor people
Капырдын шагы сыныптыр	Heathens everywhere were shamed
Касташаары кан Конур	And for that Konurbai may be blamed
Кара жердей кылыптыр	He had been beaten by Manas
Калкынын көөнү тыныптыр	All the Kyrgyz rejoiced by the fuss
[СК II 156]	[SK II 364]

Келтирилген үзүндүдөн көрүнүп тургандай, кыргыз тилиндеги ыр саптарында аллитерация өз нугу менен кетсе, котормодо андай берилбей калган. Бирок эпостун котормосунун кээ бир жерлеринде аллитерация сакталган жерлери да кездешет.

Where have you been looking meanwhile
While that lion goes roaring around
Where can we find a high battle ground
Where we against him our spleen can release [SK II 364].

Эпостун тилдик өзгөчөлүгүн эске алып, аны берүүнүн жолдорун тапкан Волтер Мей котормодо адекваттуулукка жетишүүгө аракет жасаганы көрүнүп турат.

Кыргыз эпосу “Манас” ассонанс, диссонанстарга бай экендигин айтпасак деле белгилүү. Бирок алардын котормодо дал өзүндөй сакталышы

чоң маселелердин бири. Уолтер Мейдин котормосунда көпчүлүк учурда анын акындык дарамети жардам бергенин байкайбыз.

Соссюрдун семиотикалык теориясынын негизги жоболорунун бири болуп белгини эки жактуу психикалык маңыз, атап айтканда, түшүнүк менен акустикалык образдын жыйындысы катары чечмелөө болуп саналат. Окумуштуунун пикиринде, белгинин белги катары маңызы, биринчи кезекте, каршы коюу (антиномия) системасында анын ээлеген орду аркылуу аныкталат.

“Манас” эпосунун түп нускасы менен анын котормосун салыштыруу аркылуу сөз болуп жаткан маселеге, т.а., семиотикалык бирдиктердин семантика-функционалдык табиятына байланыштуу төмөндөгүдөй жагдайларды аныктоого болот. Ал эми Каныкейдин чоң казаттын алдындагы төмөндөгү батасы семиотикалык бирдик катары да каралышы мүмкүн:

Сапарга чыксаң жол болсун,

Жараткан эгем колдосун.

Кылган ишиң күч болсун,

Самаган душман түз болсун,

Сапарга барган сай кашкан,

Аз болгондо санаты,

Сайган аты жүз болсун.

Салынганы киш болсун,

Заман акыр журтуна -

Айтылгандай иш болсун [СК II 154] – деп тилек айтуу менен, кайда кетип бара жатасын деп суроо узатканда, Алмамбет төмөндөгүдөй жооп кайтарат:

May all go well with you and them then

Out on your road may you meet success

May our Greater assist you , no less

May he send strength to accomplish your aim,

May your foe fall and not rise again

May all your knights who ride by your side

Counting their booty find , with great pride

One hundred horses for each at least

May they find spoil weather silk , fur or beast

May they achieve what they set out to gain

Win for their people a century’s fame! [SK II 362].

Жогорудагы үзүндүдө түп нускадагы 10 сап ыр англис тилине которулганда 11 сап менен берилип, котормочу контекстке карата 1 сапты кошуп кеткен. Мындай кошумчалоо, бир жагынан, орундуу колдонулган трансформациялык амал болсо, экинчи жагынан, “May they find spoil weather silk , fur or beast деген” сүйлөм (Мейли, бозоргон, же жибек, тери же жапайы

айбандын өзү же териси болсун – өзүнөргө кут болсун) деген мазмундагы сүйлөм оригиналда жок.

Англис тилинде каалоо дайыма “may” модалдык этиши менен берилип, чын пейилден айтылган каалоо-тилекти туюндурат. Ал эми ушундай каалоо бата формасында айтылып, кабыл алуучуга чоң таасир, шык, мотивация берет.

2. **Социалдык релеванттуулук** коомдогу өзгөчөлүктөрдү көрсөтүү менен, андагы башкаруу бийликтин, өлкөнүн экономикалык жана социалдык абалын көрсөтүүчү сөздөр менен иштөөнүн жолдорун табуу керек экендиги айтылат. Мисалы, “Манас” эпосунда 40 чоро, Бакайды жол башчы кылып демократиялык жол менен шайлашкан. Мисалы:

1) **Билбегенди билгизген,**

Билгич Бакай карыя,

Туйбаганды туйгузган,

Туйгун Бакай Олуя [СК II 187].

Көңүлү канча сөгүлүп,

Out of her eyes tear-drops burt,

Көзүнүн жашы төгүлүп,

Losing control, then down she went.

Ак асаба, кызыл туу,

A

Айга айлаган ызы-чуу,

A

Көк асаба, кызыл туу,

B

Көк жаңырган улуу чуу [СО II 130].

3. **Котормонун прагматикасы.** Негизинен, кабыл алуучуга анын өзгөчөлүгүн эске алуу менен, туура кабыл алууга шарт түзүү болуп саналат. Каныкей Манаска барууга макул болуп, кырк күнү кыз кыңшылатып, той берип, кырк чоросуна Каныкейдин кырк кызын жигиттерди тандоого уруксат бергенде, кыздар өзүлөрү алма менен урушуп жигиттерди тандап алышат.

Периден эмес, кайыптан,

Сиркедей бузук жери жок,

Акылга дыйкан, өзү уз,

Ааламга келбейт мындай кыз – деп, Арууке жөнүндө маалымат берилет. Алмамбет ошону байкап, Каныкейдин синдиси Аруукени тандап, ошого көңүлүн коёт. Арууке кытайга тийбейм деп, анын көзүнө желмогуз болуп көрүнөйүн деп, чачын апсайтып, жаман-жуман кийинип алып көрүнөт, бирок муну Алмамбет билип, баары бир аны алганга каршы болбойт. Сөз болуп жаткан эпизодго байланыштуу төмөндөгү үзүндүнү келтирүүгө болот. Алмамбеттин Аруукени биринчи көргөндөгү сүрөттөөсү:

Туурук таман, тулга бет,

Face like a trivet, or even worse,

Карасы казан көөсүндөй,

Black were her features, black as soot,

Карап турсаң мүнөзү,

Such for him she put on a look,

Кадимки чордун өзүндөй,

Just as hard as an old dry corn,

Таш тулгадай бети бар,

face like a hearth-stone, black and worn,

Тааркап тай эти бар,
Түйүлгөн жаман кашы бар,
Деңгенедей башы бар,
Жыйырмадан ашык жашыбар,
Таманы төөдөй буту бар,
Сансыраган жыты бар.
[СО II 649].

Body just like a sagging sack,
Hair in disorder hung down her back,
Brows a frown, and darkly knit,
Head on her shoulder barely could sit.
Well over twenty, it seemed was she,
Just like a camel's her feet seemed to be
[SK II 179]

Бул жерде Арууке атайы түрү суук, жексур көрүнүп, Алмамбетке турмушка чыкпоо максатында кубулуп алгандыгы сүрөттөлүп жатат. Бирок ага карабай Алмамбет Аруукенин табигый сапаттарын даана сезген да тандоосун өзгөрткөн эмес.

4. Маданий релеванттуулук. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн таанууда кыргыздын маданий баалуулуктары, салт-санаасы, үрп-адаттары, ырым-жырымдары өтө чоң роль ойнойт, булардын баары кыргыз турмушундагы анын маданиятын көрсөтүүчү негизги маалыматтар болуп саналат. «Манас» эпосу аркылуу биз эзелтен бери келе жаткан кыргыз элинин маданий баалуулуктарын көрө алабыз.

Умай Эне-периште,

Урду келип баланы,

Урганына чыдабай, ужутту көздөй барганы... [№1550, 1.456]

Then, the angel of birth, Umai

Urging the child from the womb, drew high...[№1550, 1.56] Умай эне кыргыз элинин маданиятына терең синген. Эне толгоо тартып жатканда, Умай эне ымыркайды ургулап тезирээк чыгышына жардам берет.

Мындан сырткары маданий релеванттуулукту берүүдө улуттук реалийлер да чоң роль ойнойт, алар көбүнчө транслитерация менен берилет. Мисалы: бешбармак - beshbarmak, кызкуумай - kuz kumai жана башка көптөгөн сөздөр .

5. Тарыхый релеванттуулук. Белгилүү болгондой, ар бир этнос, ар бир улут өз тарыхына ээ. Ал эми тарых, өз кезегинде, улуттун тили менен тыгыз байланышта болот. Анткени башка рухий дөөлөттөрдөй, маданий баалуулуктардай эле элдин өткөнү, топтогон турмуштук тажырыйбасы, дүйнө таанымы, билими, ошонун ичинде тарыхы да тилде сакталып, ал аркылуу улам кийинки муундарга өткөрүлүп берилип турат. Тарых аркылуу биз көптөгөн маалыматтарды алып, элибиздин баалуулуктарынан өткөнүнөн кабар алабыз.

“Манас” эпосун котормосунда архаизм сөздөр англис тилине, негизинен, сүрөттөө жолу аркылуу таржымаланган. Мисалы, Манастын туулгандыгы жөнүндөгү бөлүмдө “ак сар башыл чалуу” “кудайы өткөрүү” деген түшүнүктүн мурунку мезгилдеги айтылышы, ал архаизмге айланып, “кудайы өткөрүү” менен алмаштырылат. ”**Аксары башыл** кой чалды, **Ак**

туякка бээ чалды, Ай мүйүзгө уй чалды, Ак өркөчкө төө чалды” [СО I 55] (түлөөгө союла турган койду-ак сары башыл, жылкыны-ак туяк, уйду-ай мүйүз, төөнү-ак өркөч деп коюшкан). Англис тилиндеги котормосунда малдын өзү эле сүрөттөлүп берилген, мисалы: “**yellow headed white sheep, mare with crescent hooves, cow with crescent horns, two-humped camel**”. Көптөгөн архаизм сөздөр түшүндүрмө жолу менен дагы берилген. Котормодогу тарыхый маалыматтар өзгөчө ролду ойнойт жана аларды туура, адекваттуу которуп берүү бир топ түйшүктөрдү жаратат.

6. Когнитивдик релеванттуулук. Когнитивдик лингвистика аң-сезимде (акылда) кабылдоо, түшүнүү жана чындыкты таанып-билүү процессинде орун алган менталдык операцияларды жана ошондой эле алардын менталдык репрезентацияланышынын (чагылдыруусунун) түрлөрүн жана формаларын изилдейт. Котормодогу когнитивдүү релеванттуулук дагы адамдын мээсиндеги сакталып турган жаңы маалыматтарды камтыйт, ошонун арасынан котормочу өзүнө тиешелүү гана маалыматты алат да, которууга киришет. Мындай чен-бирдик же концепт жалпы эле адамзаттын аң - сезимин көрсөтүү менен анда иреттүү кубулуштардын жыйындысын берүү менен концептосфераны да уюштурат. Ушундан улам биз тилди, образдуу айтканда, адамдын аң - сезимин билүү үчүн салынган жол катары көрөбүз, тил аркылуу ар бир маданияттын дүйнөнү кабылдоосун байкай алабыз:

Ар түрдүү журт бай ал жайда
Көчүгү балык башы адам
Миң жылга бири жашаган
Кутурук деген жандар бар
Отуз кулач жаянды
Оп тартып бир ашаган [СК №310.3. 14.]
Various people are found it is said
Fish’s tail, and human head
Soma are called Kuturuks , one’s hear
Each one lives a thound years !

Sheat fish, thirty arm sprang long [SK № 310, 194]. Кутурук деген жаныбар жөнүндө айрымдары, мурунку муундагы адамдар билиши мүмкүн, бирок жаштар Манасты окуганда гана кездештирет, анын кандай жаныбар экенин терең билүү үчүн дагы кошумча маалыматтарды окуп, - билип, аны табуу керек. Котормочунун транслитерация аркылуу бергени туура деп ойлойбуз, бирок түшүндүрмөсү берилген эмес.

7. Топологиялык релеванттуулук. Бул термин математикадан, географиядан алынган термин. Топологиялык релеванттуулук которууга мүмкүн болбогон сөздөрүн табиятын изилдейт жана аларды которуунун жолун издейт.

Тукуму жок өтөм – деп,

Туяксыз кантип кетем-деп
Жалгыз куу гана башым бар
Датым кимге жетем?!-деп [СК I 79].
“Lacking, successors, I’ll soon be dead.
Lacking a hoof, how live?” he said,
Lonely, old, and still with no son,

Who then will hear my lonely groan? Бул мисалда Волтер Мей «**туяксыз**» деген реалия англис тилине сөзмө сөз «**a hoof**» деп кадимки эле малдын ача туягы деп берилген. Ал эми кыргыз маданиятында баарыбызга маалым «**туяк**» атанын артында калчу жолун, атанын атынулоочу мураскор эмеспи. Мында котормочу транслитерация ыкмасы менен «tuiak» котормосун берсе болмок, бирок айрым бир функциялык милдеттери менен айырмаланган, кырдаалга карата эквивалент болуучу «follower\улантуучу» деген сөз бар.

8. Эстетикалык релеванттуулук. Эстетика (грек тилинен *aisthētikos*-сезүүчү) искусстводо, көркөм чыгармаларда, табиятта жана күнүмдүк жашоо турмушта сулуулуктун маңызы жана формасы катары каралат. Мисалы, элдик фольклордо төмөндөгүдөй саптар кездешет.

Ат кубаты жал менен	Horses grow strong with the oats they ate
Адамдын күчү мал менен	Men grow strong on the gate they had
Аарынын күчү бал менен	Bees grow strong on the honey they had
Айымдын күчү хан менен	We, wives grow strong with the Khans we get
Булуттун күчү жер менен	Clouds move on with the winds they had
Буудандын күчү тер менен	Horses grow strong with the sweat they had
Улуктун күчү эл менен	Rulers grow strong with the people they had
Дыйкандын күчү жер менен	Farmers grow strong with the lands they had
Кыяндын күчү сел менен	Streams grow strong with the rains they had
Катындын күчү эр менен	Wives grow strong with the mates they had .

Бул котормодо терменин англис тилине түзмө - түз которулгандыгына карабастан, универсалдуу кубулуштардын туура жана так берилишине күбө болдук. Демек, котормочунун акын катары потенциалы керектүү конструкцияны таап, формасын да, мазмунун да адекваттуу бере алгандыгында жатат деген ойдобуз. Демек, котормонун эстетикалык релеванттуулугунда түп нусканынын эстетикалык таасиринин, көрөңгөсүнүн котормодо сакталышы, аны толук кандуу, шайкештиктин жогорку деңгээлине жеткирүүнүн механизмдери изилдөөгө алынат.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык изилдөөдөн төмөнкүдөй жалпы корутунду пикирлер, натыйжалар алынып, практикалык мүнөздөгү сунуштамалар белгиленди:

1. Курчап турган дүйнөнү таанып билүү процессинде адамдын аң-

сезиминде объективдүү реалдуулуктун субъективдүү образы, дүйнө таанымдын индивидуалдуу моделдери, б.а., дүйнөнүн тилдик сүрөтү калыптанат. Андыктан дүйнөнүн концептуалдуу сүрөтү, эң оболу, когнитивдик түшүнүк катары каралып, ал эми дүйнөнүн тилдик сүрөтү ошол концептуалдуу сүрөттүн объективизациясы, объективдүү дүйнөдө болуп жаткан процесстерди чагылдыруунун каражаты катары каралышы шарт. Ал эми менталдык-когнитивдик бирдиктер катары эсептелген концептилерди изилдөө аркылуу сөз болуп жаткан дүйнө таанымдын маданий-менталдык бөтөнчөлүктөрүн ачып берүү аракети ишке ашат. Мындай маданий-менталдык бөтөнчөлүктөргө карабай, дүйнөнү таанып билүү процесси акыры келип, адамзаттык масштабдагы базистик түшүнүктөргө, маданий универсалийлерге, жалпы адамзатка тиешелүү адеп-ахлактык, нравалык баалуулуктарга, логико-психологиялык категорияларга негизделет.

2. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү объективдүү реалдуулуктун концептуализациясы менен тыгыз байланышта болуп, дүйнөнү кабылдоонун онтологиялык жана логикалык түшүнүктөрдүн структуралык биримдигине негизделген белгилүү бир тибин калыптандырат. Ошону менен эле бирге дүйнө таанымдын универсалдуу моделдери, жашоодогу реалдуу фактылар ар бир этностун тилдик аң-сезиминде алардын маданий, тарыхый традицияларынын, салт-санаа, ишенимдеринин, жашоо образдарынын жана социалдык нормаларынын призмасы аркылуу кабылдангандыктан, дүйнөнүн тилдик сүрөтү улуттук спецификага ээ болот. Анткени жогоруда саналып өткөн тарыхый, социалдык жана башка реалийлер ДТСте таасын чагылдырылып, ар бир тилде өзүнүн улуттук бөтөнчөлүктөрүнө ээ болушу биздин изилдөө ишибизде англис жана кыргыз тилдеринин мисалында көрсөтүлдү.

3. Сыпаттоонун функционалдык-семантикалык жана система-структуралык өнүттөрү дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөнүн негизги параметрлери катары эсептелет. Анткени дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн системдүү анализинин методдорун пайдалануу аркылуу которуунун макростратегиясы менен анын негизги методдорун аныктап алуу мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү тилдик аң-сезимдин этномаданий маркерлеринин вербалдашкан системасын туюндурат. Так ушул теориялык жободон чыгып, изилдөө ишибизде кыргыз элинин менталитетиндеги бөтөнчөлүктөрдү аныктоо аракети көрүлдү.

4. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөө үчүн негизги объект катары “Манас” эпосу жана анын англис тилиндеги котормосу тандалып алынган. “Манас” эпосунун тили терең мазмун, турмуштук негиз, мифтик мотивдер, стилистикалык маркерленген тилдик каражаттар, боёктуу лексика менен жуурулушкан көркөм тексттин информативдик, когнитивдик, эстетикалык

кызматтарды аткарган уникалдуу үлгүсү катары эсептелет.

5. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө байланыштуу өзөктүү маселелерди иллюстрациялоо максатында структура-системалык, семантика-функционалдык жана маданий-эстетикалык бүтүндүк катары эсептелген көркөм тексттен фонетика-фонологиялык, лексикалык, морфологиялык, ошондой эле синтаксистик каражаттар тандалып алынган.

6. Эпикалык чыгарманын башкы максаты катары тигил же бул тарыхый доордун турмуштук реалийлерин, маданиятын элестүү туюндуруп берүү эсептелет. Мындан тышкары эпикалык чыгармалар эстетикалык, дидактикалык кызматтарды аткаруу менен, адамдын рухий дүйнөсүн байытып, анын дүйнө таанымын кеңейишине өбөлгө түзөт. Бул жагынан алганда, “Манас” эпосу кыргыз элинин эпикалык маданиятынын туу чокусу катары эсептелүү менен, башка улуттардын өкүлдөрүнө кыргыз элинин рухий дүйнөсүн, дүйнө таанымын, кылымдарды карыткан тарыхын таанытуу вазийпасын да аткарат.

7. Изилдөө ишинин жүрүшүндө лингвопоэтикалык анализдин методдорунун колдонулушу аркылуу кептик семиотиканын, ошону менен эле бирге лексикалык каражаттарды алардын семиотикалык белгилерин эске алуу менен которуунун өзөктүү маселелери каралды. Диссертациялык иште коюлган негизги максатка ылайык, салыштырылып жаткан эки тилдин система-структуралык, функционалдык-семантикалык бөтөнчөлүктөрү иликтенди. Мындан тышкары, түп нуска менен котормонун салыштырма анализин жүргүзүү аркылуу эки элдин (кыргыз жана британ) тилдик аң-сезимдериндеги чагылдырылган дүйнө тааным, маданият, жамааттык аң-сезимдериндеги окшоштуктар менен принципиалдуу айырмачылыктар аныкталды.

8. Эпостогу семиотикалык каражаттарды анализдөө аркылуу анын ички маңызы, көркөм концептилердин көмүскө маанилеринин ачылышы аларды которууда максималдуу адекваттуулукка жетүүгө өбөлгө түзөт.

9. Лингвостилистикалык анализдин жыйынтыктары эпикалык формулаларды, эквивалентсиз лексикага тиешелүү тилдик каражаттарды которуу бир катар кыйынчылыктар менен коштоло тургандыгын көрсөттү. Диссертациялык иште коюлган башкы максатка ылайык, тилдин коммуникативдик, информативдик, эмоционалдык кызматтары төмөндөгүдөй деңгээлдерде каралган: а) белгилүү бир лексикалык каражаттардын денотаттык маанилерин аныктоо; б) тилдик каражаттардын коннотативдик маанилерин аныктоо; в) тилдик каражаттарды мета семиотикалык деңгээлде анализдөө. Мисалы: *бешбармак* - *beshbarmak*, *кызкуумай* - *kyz kumai* жана башка көптөгөн сөздөр.

10. Котормочунун кесиптик компетенциясына коюлган талаптардын эң негизгилеринин бири катары тилдик компетенция эсептелет. Компетенция-

нын бул түрүнүн төмөн деңгээли котормонун сапатына кандай таасир тийгизе тургандыгына изилдөө ишибизде бир катар мисалдарды келтирдик. Атап айтканда, котормочунун кыргыз тилин билбестигине байланыштуу кетирилген кемчиликтердин субъективдүү мүнөзүн белгилөө менен, мүчүлүштүктөрдүн объективдүү себептерин да көрсөтүүгө болот. Маселен, салыштырылып жаткан эки тилдин эки башка системадагы тилдер экендиги, түп нуска менен котормо тилдин ортосундагы түз эквиваленттердин, лексика-семантикалык аналогдордун жоктугу, эки элдин тилдик менталдуулугунун ар башкалыгы өндүү бир катар тилдик жана тилдик эмес факторлор котормонун сапатына өзүнүн таасирин тийгизбей койбойт. Мисалы, *туяк (мураскор) – a hoof (ача туяк)*.

11. Дүйнөнүн кыргыз жана англис тилдериндеги сүрөтү эки элдин тарыхы, рухий маданияты, турмуш-тиричилиги өндүү тышкы факторлор менен түздөн-түз байланыштуу болгондуктан, дүйнөнүн эки тилдеги сүрөттөрүндөгү окшоштуктар менен айырмачылыктар экстралингвистикалык каражаттарды салыштырып анализ жүргүзүү аркылуу аныкталды. Изилдөө ишинин концептуалдуу базасы катары кыргыз тилиндеги *намыс (честь, достоинство), жылкы (лошадь), аял (женица), боз үй (юрта), бала (ребенок)* өндүү концептер тандалып алынган.

12. Лингвопоэтикалык, стилистикалык, адабий жана семиотикалык анализдердин методдорун колдонуу аркылуу “Манас” эпосунун түп нускасы менен анын котормосунун ортосундагы дал келбөөчүлүктөр аныкталып, түп нуканын тилине тектеш эмес тилден эпикалык чыгарманын которууда экстралингвистикалык каражаттардын тийгизген таасирлери анализденип, конкреттүү тилдик иллюстрациялардын мисалында көрсөтүлдү.

13. Эксплициттик жана имплициттик маалыматтарды которуудагы, денотативдик жана коннотативдик деңгээлдеги каражаттарды которууда котормодогу дал келбөөчүлүктөр табыгый нерсе катары кабыл алынып, айрым бир тилдик универсалийлердин бар болуусу тилдик каражаттардын адекваттуу котормо жасоого жол көрсөтөт. Мындай тилдик каражаттарды адабий анализ жасоодо тилдин байлыгын, поэтикалык кудуретинин күчтүүлүгүн, ал тургай эстетикалык таасир берүүчү бир башкача күчтүн бар экендиги белгиленди. Адабий анализ жасоо көркөм чыгарманын идеясын тактап, эпостогу “кыргыздын намысы” деген концептиси баштан аяк кайталанып, чыгармага өзгөчө пафос берип турары көрсөтүлдү.

14. “Манас” эпосундагы элдин эгемендүүлүк, эркиндик үчүн болгон күрөшүн даназалаган башкы идея эпостун мазмундук өзөгүн түзүп турат. Бул ыйык идея элдин генотибин, рухун, тагдырдын оош-кыйыштарынан сактап, кыргыз элинин өзүн өзү таануусунун, улуттук идеологиясынын өзөгү катары кызмат кылып келген. Демек, эпостогу мындай өзөк идея “Намыс” концептисинин маңызын түзө тургандыгы талашсыз.

15. Эпостун түп нускасы менен анын котормосунан алынган үзүндүлөрдүн ортосундагы турпаттык шайкештик деңгээлин аныктоонун негизги каражаттары катары изилдөө ишинде котормонун илимий сынындагы эквифония, эквиметрика, эквиритмика өңдүү формалдык-эстетикалык эквиваленттүүлүктүн параметрилери колдонулду.

16. Дүйнөнүн кыргыз жана англис тилдериндеги сүрөтү атайын изилдөөнүн объектисине биринчи ирет “Манас” эпосунун материалдарынын негизинде айланууда. Изилдөө ишинин жүрүшүндө лингвопоэтикалык, стилистикалык, адабий жана семиотикалык анализдин методдорунун колдонулушу аркылуу семиотикалык, социалдык, прагматикалык, маданий, тарыхый, когнитивдик, топологиялык жана эстетикалык релеванттуулуктардын котормо процессине тийгизген таасирлери талдоого алынган.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫК КӨРГӨН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. **Алишова, М. К.** Способы воссоздания эпитетов в разносистемных языках (на материале кыргызского и английского языков) [Текст] // М. К. Алишова // Вопросы филологических наук. - 2008. - №5(34). -76-81-бб. <http://www.sputnikplus.ru=11604859>
2. **Алишова, М. К.** Лингвосемиотический анализ эпитетов в разносистемных языках[Текст] / М. К. Алишова // Кыргыз тили жана адабияты. – 2009. - №16. - 45-47-бб.
3. **Алишова, М. К.** Общий анализ числовых эпитетов и их особенности воссоздания в художественных и эпических жанрах [Текст] / М. К. Алишова // Вестник БГУ им. К. Карасаева. -2010. - №1(16). -98-100-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45604495>
4. **Алишова, М. К.** Эпикалык чыгармага лингвосемиотикалык анализ (кыргыз жана англис тилдеринин негизинде [Текст] / М. К. Алишова // Вестник КГУСТА. – 2010. -№3 (29). -130-133-бб.
5. **Алишова, М. К.** Структурный анализ эпитетов и его особенности воссоздания в эпосе «Манас» [Текст] / М.К.Алишова // Кыргыз тили жана адабияты. -2010. - №17. -124-126-бб.
6. **Алишова, М. К.** Котормодогу көркөм сөз каражаттарына стилистикалык талдоо (кыргыз жана англис тилдеринин негизинде) [Текст] / М. К. Алишова // Вестник БГУ им. К.Карасаева. -2010. -№2 (17). -124-126-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45421752>
7. **Алишова, М. К.** American idioms and Russian, Kyrgyz equivalents [Текст] / М. К. Алишова // Кыргыз тили жана адабияты. -2010. -№17. -10-11-бб. http://nbisu.moy.su/load/zhurnal_quot_kyrgyz_tili_zhana_adabijaty_quot/53
8. **Алишова, М. К.** Цветовые символы в фольклорном и художественном тексте [Текст] / М. К. Алишова // Вестник БГУ им. К. Карасаева. - 2011. -

- №1 (18). -172-174-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44884436>
9. **Алишова, М. К.** Ш. Абдырамановдун «Солдат» ангемесининин англис тилине берилиш ыкмаларына стилдик илик [Текст] / М. К. Алишова // Кыргыз тили жана адабияты. -2011. -№18. -8-10-бб. http://nbisu.moy.su/load/zhurnal_quot_kyrgyz_tili_zhana_adabijaty_quot/53
  10. **Алишова М. К.** Some observations about translating [Текст] / М. К. Алишова // Кыргыз тили жана адабияты. -2011. -№18. -54-55-бб. http://nbisu.moy.su/load/zhurnal_quot_kyrgyz_tili_zhana_adabijaty_quot/53
  11. **Алишова, М. К.** Лингвистикалык семиотиканын котормо таануу илимине тийгизген таасири [Текст] / М. К. Алишова // Вестник КГУ им. И. Арабаева. -2011. -№5. -46-49-бб. www.arabaev.kg
  12. **Алишова, М. К.** Тенти Адышованын англис тилине которулган ырларына лингвосемиотикалык талдоо [Текст] / М. К. Алишова // Кыргыз тили жана адабияты. -2011. -№19. -54-55-бб. http://nbisu.moy.su/load/zhurnal_quot_kyrgyz_tili_zhana_adabijaty_quot/53
  13. **Алишова, М. К.** Языковая картина мира в английском и кыргызском культурах [Текст] / М. К. Алишова // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. – Алматы. -2012. -№3 (137). -С. 74-76. <https://clck.ru/SHNM6>
  14. **Алишова, М. К.** Котормодогу прагматиканын сакталышы [Текст] / М. К. Алишова // Вестник БГУ им. К. Карасаева. -2012. -№3 (23). -226-228-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44906334>
  15. **Алишова, М. К.** Котормодогу тилдик дүйнө таанымды семиотикалык белгилер аркылуу иликтөө [Текст] / М. К. Алишова // Кыргыз тили жана адабияты. -2012. -№21. -65-67-бб. http://nbisu.moy.su/load/zhurnal_quot_kyrgyz_tili_zhana_adabijaty_quot/53=01002556024
  16. **Алишова, М. К.** Кыргыз маданиятында «сан» кабылдоосу жана котормодо берилиши [Текст] / М. К. Алишова // Вестник МУК. -2013. -№2 (24). -61-64-бб. http://nbisu.moy.su/load/zhurnal_quot_kyrgyz_tili_zhana_adabijaty_quot/53=01002556024
  17. **Алишова, М. К.** З. Караеванын котормо чеберчилиги [Текст] / М. К. Алишова // Вестник БГУ им. К.Карасаева. -2013. -№1(24). -19-21-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44856227>
  18. **Алишова, М. К.** Көркөм сөз каражаттарынын котормодо берилиш ыкмалары (англис жана кыргыз тилдеринин негизинде) [Текст] / М. К. Алишова // Японский Вестник университета Цукуба. -2014. -№16. -26-30-бб.
  19. **Алишова, М. К.** Семантики языковых знаков [Текст] / М. К. Алишова, И. К. Алишова // Вестник научных конференций. -Тамбов, 2015. -№4-7(4). -С. 43-48. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44804412>
  20. **Алишова, М. К.** Котормодогу тарыхый релеванттуулук [Текст] / М. К. Алишова // Вестник КГУСТА, 2015. -№1 (47). -8-10-бб.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=24329939>

21. **Алишова, М. К.** The sacred numbers as symbols in Kyrgyz culture [Текст] / М.К.Алишова // Вестник МУК. -2015.- №2(28). -С.24-28. 27593844
22. **Алишова, М.К.** Зооморфный код культуры [Текст] / М. К. Алишова // Научный альманах. -Тамбов, 2016. -№8- 3(22). -С.67-72. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44804428>
23. **Алишова, М. К.** Способы передачи ласкательных слов в кыргызских и английских языках [Текст] / М. К. Алишова // Научный альманах. - Тамбов, 2016. - №8-3(22). -С. 63-67. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44804427>
24. **Алишова, М. К.** Symbols and Their interpretations \\\ Символы и их интерпретация [Текст] / М. К. Алишова // Вестник МУК. -2017. -№1(31). - С. 3-6. 29273980
25. **Алишова М. К.** Особенности воссоздания структурного анализа эпитета в эпосе “Манас” [Текст] / М. К. Алишова // Наука. Общество. Экономика. Право. -2019. -№ 3, -С.156-162. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41216895>
26. **Алишова, М. К.** Фразеологическая картина мира [Текст] / М. К. Алишова // Наука. Общество. Экономика. Право. -2019. -№ 3. -С.163-169. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41216896>
27. **Алишова, М. К.** The Cultural Relevancy of Texts with Dream Interpretations [Текст] / М. К. Алишова // THT Journal: The Journal of Teachers Helping Teachers. V 6. Issue 2. –Japan, 2018. -43-51-66. http://wordhunters.com/tht/Volume6_2018.pdf
28. **Алишова, М. К.** Alliteration in epic “Manas” [Текст] / М. К. Алишова // Мир современной науки. –Москва, 2019. -№ 3. -С.170-175. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41216897>
29. **Алишова, М. К.** Сопоставительные семасиологии коды культуры (на примерах эпоса «Манас» и их переводы на английский язык) [Текст] / М. К. Алишова // Мир современной науки. –Москва, 2019. -№5 (57). -С. 33-38. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42761144>
30. **Алишова, М. К.** Кыргыз жана англис тилдериндеги синонимдердин табияты [Текст] / М. К. Алишова, А. Эдилова // Кыргыз тили жана адабияты. -2019. -№16. -30-32-66. http://nbisu.moy.su/load/zhurnal_quot_kyrgyz_tili_zhana_adabijaty_quot/53=01002556024
31. **Алишова, М. К.** “Манас” эпосундагы пассивдүү лексика [Текст] / М. К. Алишова // Вестник БГУ им. К.Карасаева. -2019. -№3(49). -6-9-66. http://nbisu.moy.su/load/zhurnal_quot_kyrgyz_tili_zhana_adabijaty_quot/53=42321028
32. **Алишова, М. К.** Концепт «Намыс-честь» [Текст] / М. К. Алишова // Научный потенциал. –2019. –№ 2-3(25-26). -С.19-21. <https://www.elibrary.ru>

ru/item.asp?id=41804622

33. **Алишова, М. К.** Прагматический потенциал текста перевода завещания и слова соболезнования (на материале эпоса “Манас”) [Текст] / М. К. Алишова // Мир современной науки. –Москва, 2020. -№1(59). -С.16-21. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42801792>
34. **Алишова, М. К.** Национально-языковая картина мира в кыргызском и английском культурах [Текст] / М. К. Алишова // Мир современной науки. –Москва, 2020. -№1 (59). -С.21-25. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42801793>

Алишова Махабат Култаевнанын 10.02.20 –тектештирме -тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн «Англис жана кыргыз тилдеринде дүйнөнүн тилдик сүрөтүн салыштырып изилдөө (көркөм, стилистикалык тилдик каражаттардын негизинде)» деген темада жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *дүйнөнүн тилдик сүрөтү, концепт, лингвопоэтика, лингвостилистика, котормо категориясы, релеванттуулук, семиотика, фоностилистика, экстралингвистика, коннотативдик сөздөр, филологиялык анализ.*

Изилдөөнүн объектисин англис жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүн туюндурган тилдик каражаттар түзөт.

Изилдөөнүн предмети –“Манас” эпосунун кыргыз тилиндеги түп нускасы жана англис тилиндеги котормо тексттери.

Иштин максаты – дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө “Манас” эпосунун түп нускасы менен анын англис тилиндеги котормосунун негизинде кыргыз жана англис тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө концептуалдык талдоо жүргүзүү.

Изилдөөнүн методдору. Изилдөө ишинде сыпаттама, оппозитивдик методдор, ошондой эле структуралык, компоненттик, концептуалдык лингвопоэтикалык, стилистикалык, адабий, филологиялык жана семиотикалык талдоо методдору пайдаланылды.

Изилдөөдөн алынган натыйжалар жана анын жаңылыгы. Тектеш эмес кыргыз жана англис тилдериндеги дүйнөнүн тилдик сүрөтү кыргыз тил илиминде эпикалык чыгарманын мисалында алгач ирет атайын изилдөөгө алынып жатат. Атап айтканда, «Манас» эпосунун жана анын котормосунун негизинде лингвопоэтикалык, лингвистикалык, стилистикалык, адабий жана семиотикалык талдоо жүргүзүлүп, түп нуска менен котормонун ортосундагы дал келбестиктер, котормого экстралингвистикалык релеванттуулуктардын тийгизген таасири, тектеш эмес тилдердеги эпикалык жанрды которууда эки башка тилдин табиятынын өзгөчөлүгүнүн изилдениши илимий иштин жаңылыгын түзөт.

Ишти колдонулуу чөйрөсү. Изилдөө ишинен алынган натыйжаларды, корутунду-тыянактарды фольклористика, Манас таануу дисциплиналарын өтүүдө, мындан тышкары диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарын когнитивдик лингвистика, лингвостилистика, кеп маданияты, лингвомаданият таануу, лингвопоэтика, контрастивдик лингвистика, англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма лексикологиясы ошондой эле котормонун лингвистикалык теориясы боюнча лекциялык жана практикалык сабактарды өтүүдө пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы Алишовой Махабат Култаевны на тему «Сопоставительное исследование языковой картины мира в английском и кыргызском языках (на материале художественных, стилистических и языковых средств)» представленной на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности **10.02.20 – сопоставительно-историческое, типологическое и сравнительное языкознание**

Ключевые слова: *языковая картина мира, концепт, лингвопоэтика, лингвостилистика, категории перевода, релевантность, семиотика, фоностилистика, экстралингвистика, коннотативные слова, филологический анализ.*

Объектом исследования являются языковые средства в английском и кыргызском языках, выражающие языковую картину мира.

Предмет исследования – тексты из оригинала эпоса «Манас» и их переводы на английском языке.

Цель исследования. Цель диссертационной работы заключается в концептуальном исследовании вопросов, касающихся языковой картины мира в английском и кыргызском языках на примере оригинала и перевода на английский язык эпоса “Манас”.

Методы исследования. В ходе исследования были использованы описательный, оппозитивный методы, а также методы структурного, компонентного, концептуального, лингвопоэтического, стилистического, литературного, филологического и семиотического анализов.

Результаты исследования и их новизна заключается, прежде всего, в том, что проблема языковой картины мира в кыргызском и английском языках впервые становится объектом специального исследования. Помимо этого путем применения лингвопоэтического, стилистического, литературного и семиотического методов анализа выявление несовпадений между оригиналом и переводом эпоса “Манас”, исследование влияния экстралингвистических факторов на процесс перевода между неродственными языками и ряд не менее важных результатов служат в качестве дополнительных аргументов, доказывающих новизну нашей работы.

Область применения. Результаты исследования могут найти свое применение в процессе проведения таких специальных, систематических курсов как фольклористика, Манасоведение, а также при чтении лекций, проведении практических занятий по таким предметам как когнитивная лингвистика, лингвостилистика, культура речи, лингвокультурология, лингвопоэтика, контрастивная лингвистика, сопоставительная лексикология кыргызского и английского языков и лингвистические проблемы перевода.

SUMMARY

on the dissertation work of Alishova Makhabat Kultaevna on the topic "Comparative study of the linguistic picture of the world in English and Kyrgyz languages (on the material of literary, stylistic and linguistic means)" submitted for the doctoral degree of Philological Science 10.02.20 – comparative-historical, typological and comparative linguistics

Keywords: *linguistic world view, concept, linguopoetics, linguostylistics, categories of translation, relevancy, semiotics, phonostylistics, extralinguistics, connotative words, philological analysis.*

The object of the research is linguistic means in English and Kyrgyz languages, expressing the linguistic world view.

The subject of the research is texts from the original epic Manas and their translations in English language.

Purpose of the study: The purpose of the research is a conceptual investigation of the questions concerning to the linguistic world view in English and Kyrgyz languages in the examples of original and their translation of the epic "Manas".

Methods of research. In the course of research were used comparative, oppositional, descriptive, structural, statistic, componential methods.

Research results and novelty: The results of the research and its novelty lies first of all in the problem of the linguistic world view of Kyrgyz and English languages for the first time became the object of the special investigation. In addition, with the way of accepting linguopoetic, stylistic, literary and semiotic methods of analysis, to identify the mismatches between the original and translation of the epic "Manas", research of extralinguistic factors on the process of translations between unrelated languages and a number of equally important results serve as additional arguments proving the novelty of our work.

Scope of research work: The research results can find their application in the process of conducting such special, systematic courses as "Folklore", "Culture of Speech", "Stylistics", "Contrastive Linguistics", "Comparative lexicology of the Kyrgyz and English languages", "Manas studies", "Linguistic problems of translation".

Ченеми 60X84 1/16.
Кагаз офсет. Офсеттик басуу.
Көлөмү 1,75 б.т. Нускасы 100.

Бишкек ш., Раззаков к., 49. ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»
т. 0 708 058 368
e-mail: talant550@gmail.com